

ÜLKEMİZDE İDARE HUKUKU DERSİNİN KISA TARİHÇESİ VE İDARE HUKUKU DERS KİTAPLARININ İLK ÖRNEKLERİ

Ramazan ÇAĞLAYAN*

ÖZ

Diğer hukuk dallarına göre idare hukuku yeni bir hukuk dalıdır. 1789 Fransız İhtilalinden sonra Fransa'da ortaya çıkmıştır. Özellikle 1872 yılında Fransız Danıştayına mahkeme niteliğinin verilmesinden sonra, içtihatlarla gelişmeye başlamıştır. İdare hukukunu benimseyen ilk ülkelerden birisi de Osmanlı Devleti'dir. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı sonrası, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da reformlar başlamıştır. Tüm eğitim kurumlarında yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Devlet işlerinde çalıştırılacak nitelikli memur yetiştirmek üzere 1859 yılında Mülkiye Mektebi açılmıştır. Mülkiye Mektebinin programında ilk defa "idare hukuku" isminde bir derse yer verilmiştir. Bu ders fiilen 1877 yılında okutulmaya başlanmıştır. Mülkiye Mektebinde ilk kapsamlı idare hukuku ders kitabı Sakızlı Ohannes Efendi tarafından 1892 yılında yazılmıştır. Öte yandan 1868 yılında kurulan hukuk mektebinde idare hukuku dersi ancak 1880 yılında okutulmaya başlanmıştır. Hukuk mektebinde okutulmak üzere ilk kapsamlı "idare hukuku ders kitabı" 1890 yılında İbrahim Hakkı Bey tarafından yazılmıştır. Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde idare hukuku dersinin tarihsel gelişimi üzerinde durulmuştur. İdare hukuku ders kitaplarının ilk örneklerinde incelenen konular aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdare hukuku, ilk ders kitabı, Osmanlı Devleti, Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi

ON THE BRIEF HISTORY OF ADMINISTRATIVE LAW COURSE IN OUR COUNTRY AND THE FIRST EXAMPLES OF ADMINISTRATIVE LAW COURSE BOOKS

ABSTRACT

Administrative law is a new branch of law compared to other branches of law. It originated in France after the French Revolution of 1789. Especially after the French Council of State was qualified as a court in 1872, it started to develop with jurisprudence. One of the first countries to adopt administrative law was the Ottoman Empire. After the Tanzimat Edict of 1839, reforms began in the field of education as in

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi/ANKARA e-posta: caglayanhukuk@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-1658-3178

DOI : 10.34246/ahbvuhfd.979172

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih : 20/06/2021

Yayınlanmasının Uygun Görüldüğü Tarih: 28/07/2021

other fields. Innovations have begun to be made in all educational institutions. Civil Service School was opened in 1859 to train qualified civil servants to be employed in state affairs. For the first time, a course named "administrative law" was included in the curriculum of the Civil Service School. This course was actually started to be taught in 1877. The first comprehensive administrative law textbook in the Civil Service was written by Sakızlı Ohannes Efendi in 1892. On the other hand, in the law school established in 1868, the administrative law course was only started to be taught in 1880. The first comprehensive "administrative law textbook" to be taught in the law school was written by İbrahim Hakkı Bey in 1890. This article focuses on the historical development of the administrative law course in the Ottoman Empire. The subjects examined in the first examples of administrative law textbooks were tried to be conveyed.

Keywords: *Administrative law, first textbook, Ottoman Empire, School of Administration, Law School.*

UN BREF HISTORIQUE DES COURS DE DROIT ADMINISTRATIF DANS NOTRE PAYS ET LES PREMIERS EXEMPLES DE LIVRES DE COURS DE DROIT ADMINISTRATIF

RÉSUMÉ

Le droit administratif est une nouvelle branche du droit par rapport aux autres branches du droit. Il est né en France après la Révolution française de 1789. Surtout après que le Conseil d'État français a reçu la qualification de tribunal en 1872, il a commencé à se développer avec la jurisprudence. L'un des premiers pays à adopter le droit administratif fut l'Empire ottoman. Après l'édit du Tanzimat de 1839, des réformes ont commencé dans le domaine de l'éducation comme dans d'autres domaines. Des innovations ont commencé à être faites dans tous les établissements d'enseignement. L'École d'administration a été ouverte en 1859 pour former des fonctionnaires qualifiés pour être employés dans les affaires de l'État. Pour la première fois, un cours nommé « droit administratif » a été inscrit au programme de l'école d'administration. Ce cours a en fait commencé à être enseigné en 1877. Le premier manuel complet de droit administratif de l'école d'administration a été écrit par Sakızlı Ohannes Efendi en 1892. En revanche, dans la faculté de droit créée en 1868, le cours de droit administratif n'a commencé à être enseigné qu'en 1880. Le premier «manuel de droit administratif» complet à enseigner à la faculté de droit a été écrit par İbrahim Hakkı Bey en 1890. Cet article se concentre sur le développement historique du cours de droit administratif dans l'Empire ottoman. Les sujets abordés dans les premiers exemples de manuels de droit administratif ont été tentés d'être véhiculés.

Mots clés: *Droit administrative, premier manuel, Empire ottoman, École d'administration, Faculté de droit.*

GİRİŞ

Günümüzde “idare hukuku dersi”, başta hukuk fakülteleri olmak üzere, siyasal bilgiler fakültesi, iktisadi idari bilimler fakültesinin kamu yönetimi ve diğer bölümlerinde, işletme ve iktisat fakültelerinde, adalet meslek yüksek okullarında okutulan temel derslerden birisidir.

Bugünkü anlamda idare hukuku, diğer hukuk dallarına nazaran yeni bir hukuk dalıdır. En eski tarihi ancak 1789 Fransız ihtilaline kadar götürülmektedir. Fransa’da 1799 yılında Fransız Danıştayının (*Conseil d’Etat*) kurulmasından ve özellikle 1873’te mahkeme hüviyetine kavuşmasından sonra, onun içtihatlarıyla yavaş yavaş idare hukuku diye bir hukuk dalı ve dersi doğmaya başlamıştır.

Bizde de özellikle Tanzimat’tan sonra batı tipi okulların kurulması ve müfredatının da ona göre belirlenmesi kapsamında, Fransa örneğinin de etkisi altında idare hukuku dersinin okutulmaya başlandığı görülmektedir.

Bu çalışmada, bizde idare hukuku dersinin okullarda okutulmaya başlanmasının kısa tarihi ve idare hukuku ders kitaplarının ilk örneklerini tespit etmeye, ilk kapsamlı ders kitaplarından ikisinin ele aldığı konular hakkında bilgi vermeye ve günümüz idare hukuku ders kitaplarındaki konularla kısa bir mukayese yapmaya çalışacağız.

I. ÜLKEMİZDE EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARININ GELİŞİMİ VE İDARE HUKUKU DERSİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A. EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARININ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE GELİŞİMİ

1. Klasik Dönem Eğitim-Öğretim Kurumları

Osmanlı Devleti’nde, “klasik dönem” ismi de verilen, Tanzimat öncesi dönemde eğitim sistemini temel olarak askerî kurumlar, Enderun ve diğer sivil kurumlar olarak üçe ayırarak inceleyebiliriz.

a. Askerî Okullar

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren askerlerin eğitimi ve subay yetiştirme konularına önem verilmiş ve askerî okullar kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde Osman Gâzi ve Orhan Gâzi zamanlarında, ordu gönüllülerden oluşmaktaydı. 1326’da Bursa’nın fethi sırasında ortaya çıkan zorluklar sebebiyle, yevmiyeli askerler oluşturulmaya

başlanmıştır. Rumeli'deki fetihler sonrası “*acemi ocağı*” yani tutsak edilen küçük yaşlardaki çocuklar, Müslüman âilelerin yanına verilerek İslam inancı ve Türk an'ânelerine göre yetiştirildikten sonra acemi ocağına alınma usulüne geçilmiştir. Balkanlardaki fetihler sonrası daimî bir kara ordusunun bulundurulması zaruretine binaen 1363'te Yeniçeri Ocağı kurulmuştur. Acemi ocağında yetiştirilenler, yeniçeri ocağına alınırlar, burada eğitime tabi tutularak kabiliyetlerine göre yetiştirilirlerdi. Barış zamanlarında Pâyitaht'ta¹ bulunan bu askerler, muhârebeye giderken veya gelirken hükümdarın muhafazasından sorumlu olur, muhârebe sırasında ise hükümdarın bulunduğu merkez kolunda yer alırlardı. Öte yandan ordunun savaş malzemelerini temin etmek üzere “cebeci ocağı”, “topçu ocağı”, “sipahi ocağı” gibi birimler de kurulmuştur².

b. Enderun

İlk olarak II. Murad döneminde (1421-1451) Edirne Sarayında kurulan, gerçek teşkilatına Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) kavuşan ve zaman içinde çeşitli değişikliklere uğrayarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine (1908) kadar varlığını koruyan Enderun, şimdiki ifadesiyle bir Saray Üniversitesi'dir. Devletin ihtiyacı olan idareci, komutan, devlet memuru ve sanatkârlar burada yetiştirilmiştir. Enderun'da eğitim dili Türkçedir. Burada öğrencilere temel dini bilimler (Kur'an-ı Kerim, tefsir, hadis, kelâm vs.); dil ve edebiyat dersleri (edebiyat, inşa (şiir), dil bilgisi, Arapça, Farsça); müspet ilimler (fen, matematik, coğrafya, mantık); sportif faaliyetler; uygulamalı olarak idari işleyiş; yeteneklerine göre uygun bir sanat eğitimi verilir. Diğer taraftan Osmanlı saray geleneği ve görgüsüyle, protokol kâideleri ve bürokratik işler de öğretilirdi. Enderun mektebinden sadrazamlar, kaptan paşalar, yeniçeri ağaları, eyalet valileri, sancak beyleri, daha başka hizmetler için ünlü kişiler, ayrıca şâirler, edipler, ressamlar, mimarlar, müzikçiler, tarihçiler, fen ve matematik bilginleri (ve öğretmenleri) ve daha bunlar gibi medresenin yetiştiremediği bilginler de yetişmiştir³.

¹ Pâyitaht (Pây-i taht) : Fars. *pây* “ayak” ve *taht* ile *pây-i taht* “tahtın ayağı, tahtın bulunduğu yer”) Başkent, başşehir, merkez-i hükümet.

² İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I. Cilt (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar)*, s. 507-518.

³ Abdülcelil Işık/ Engin Güneş, “Türk Tarihinde Özel Yeteneklilerin Eğitimi: Osmanlı Enderun Mektebi”, *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi*, Aralık, 4(3), 1-13; Özgür Sadık Karataş, “Klasik Türk Müziği Eğitiminde Saray Üniversitesi: Enderun Mektebi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Tur-*

c. Sivil Eğitim Kurumları

Sivil eğitim kurumları kendi içinde ilk seviyede “Sıbyan Mektepleri”⁴, orta ve yüksek seviyede ise “Medrese” tesmiye edilen eğitim-öğretim kurumlarından oluşmaktadır. Bu kurumlar ana hatlarıyla şu şekildedir⁵:

*İlk seviye eğitim kurumları (Sıbyan mektepleri)*⁶: İlk tahsil veren bu kurumlar, 5-7 yaşlarından itibaren çocuklara okuma yazmayı, bazı dini bilgileri ve matematikten dört işlem konularını öğretmeye çalışan müesseselerdir. Bu mektebin hocasına “muallim-muallime”, öğrencilere de “talebe-tilmiz-şakird” gibi isimler verilirdi. Klasik dönemde Sıbyan Mekteplerinde eğitim-öğretim süresi hakkında kesin bir şey söylemek zor. Bu dönemde tahsil müddeti, öğrencilerin zekâ, çalışkanlık ve okunması gereken kitapların bitirilmesine göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Tanzimat’tan sonra “Mekteb-i ibtidâî” ismi verilen sıbyan mekteplerinde tahsil süresi üç yıl olarak belirlenmiş, 1846 yılında dört yıla çıkarıldığı, 1868 yılında ise ilk öğretim mecburi hale getirildiği anlaşılmaktadır⁷.

*Orta ve yüksek seviye eğitim kurumları (medreseler)*⁸: Genel anlamıyla “medrese”, orta ve yüksek seviyede eğitim-öğretim veren müesseselerin ortak ismi niteliğindedir. Devlet ricâli veya şahıslar tarafından kurulan medreselerin hocalarına “müderris”, öğrencilerine ise “talebe-danışmend-sûhte” gibi isimler verilirdi. Medreseler, “umumî medreseler”, ve “ihtisas medreseleri” şeklinde iki ana gruba ayrılmaktadır. Umumi medreseler, o devirdeki ilimlerin hepsinin birlikte okutulduğu kurumlara verilen addır. Bunlar da kendi içinde müderrislerin aldığı maaşa göre “yirmili medreseler”, “otuzlu

kish or Turkic Volume 9/2 Winter 2014, p. 869-885; Halil Özyiğit, “Enderun Mekteb’inde Yetişen İki Sanatçı: Said Efendi ve Tevfik Paşa”, Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 15 Sayı: 49 (Güz 2011), s.153 vd.; Mehmet İpşirli, “Enderun”, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enderun>.

⁴ Sıbyan: Reşit olmamış çocuklar, küçük çocuklar, sübyan (Dilimizde daha çok tekil olarak kullanılır).

⁵ Sefa Yıldırım/Ümit Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Nisan 2018 22(Özel Sayı): 603-627; Cahit Atacı, “Eğitim Sistemi, Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti, s.243-284.

⁶ Bu eğitim-öğretim müesseselerine Karahanlı ve Selçuklu’larda “Sıbyan Mektebi”, Osmanlı Devleti’nde ise “D’arut-tâlim”, “Dârul-ilim”, “Muallimhane”, “Mahalle Mektebi”, Taş mektep”, “Mekteb-i İbtidâîye” gibi isimler verilmiştir. Bkz. Atacı, s.244.

⁷ Atacı, s.244-246.

⁸ Atacı, s.247-254.

medreseler”, “kırklı medreseler”, “ellili medreseler” ve en üstte ise “Sahn-ı Seman medreseleri” şeklinde bir yapılanmaya sahiptir. Bu medreselerde Arapça, mantık, gramer, fıkıh (İslam hukuku), kelâm, hadis, fıkıh usûlü, tefsir; Sahn-ı seman medreselerinde ilave olarak ilm-i heyet (astronomi), hendese (geometri), tıp gibi bilimler de öğretilmektedir. İhtisas medreseleri, belli bir bilim dalında ağırlıklı olarak eğitim-öğretim yapan kurumlardır. Mesela “dâr’ul-kurra”, “dâr’ul-hadis”, “dâr’uş-şifa” bu şekildedir. Daha sonraları kadı (hâkim) yetiştirmek üzere “medrese’tül-kudat”, imam ve hatip yetiştirmek üzere “medrese’tül-eimme ve’l- hutebâ” gibi ihtisas medreseleri oluşturulmuştur.

2. Tanzimat Sonrası Eğitim-Öğretim Kurumları

Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyılda (1800-1900) askerî, siyasî, bilim ve ekonomi yönünden Batı karşısında gerilemesi, devlet ileri gelenlerini reformlara yöneltmiştir. Bunun öncesinde Nizâm-ı Cedid dönemi olarak da ifade edilen ve Sultan III. Selim’in hükümdarlığı (1789-1807) döneminde, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim ve öğretim faaliyetleri alanında da yenileşme ve değişim hareketlerine girilmiştir. Medreselerin ıslahına yönelik olarak alınan tedbirler, askerî alanda faaliyet gösteren okulların açılması, matbaanın canlandırılması, yabancı dillerde kaleme alınan eserlerin tercüme girişimleri bu dönemin belirgin özelliklerini oluşturmaktadır⁹.

Devletin kötüye gidişinin temelinde askerî sistemdeki bozukluk olduğu düşüncesiyle öncelik askerî alandaki reformlara verilmiştir. Bu bağlamda başta yeniçeri ocağının kaldırılması ve askerî okulların açılması gibi konular gündeme gelmiştir. Bu amaçla 1734’te I. Mahmut tarafından “Hendesehane” (mühendis mektebi); 1775’te Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn (deniz mühendisliği-deniz okulu); 1795’te Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (askeri mühendis); 1826’da Menşe-i Küttâb-ı Askerî (askeri kâtip okulu); 1827’de ordunun hekim ihtiyacını karşılamak üzere Tıbhâne-i Âmire; 1835’te subay yetiştirmek üzere Mekteb-i Harbiye açılır¹⁰.

⁹ Ünal Uğur, “III. Selim’den Meşrutiyete Osmanlıda Eğitim (1789-1876)”, Türk Eğitim Tarihi, Ankara 2016, 151-152

¹⁰ Osman Taştekin, “18. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Eğitim Kurumları”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Aralık 2019, 23 (3): 1143-1166; Ahmet Beydilli, “Mühendishane-i Berrî-i Hümayun”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31: 516; Abdülkadir Özcan, “Harbiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 13: 115-116; Fulya Duman, Osmanlıda Tıp Eğitimi ve Mekteb-i

1839 tarihinde Abdülmecit'in tahta çıkışı ve akabinde Mustafa Reşit Paşa'nın etkileri ile Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ilan edilmesiyle birlikte, "batılılaşma" veya "çağdaşlaşma" hareketleri (reformlar) hız kazanmıştır. Bu dönemde devletin ileri gelenleri, yapılacak esaslı reformların yapılabilmesi ve bunların tatbik edilebilmesi için eğitilmiş kişilerin sayısının artırılması gerektiğinden hareketle reform hareketlerini eğitim alanında yoğunlaştırmışlardır¹¹.

1838'li yıllardan itibaren eğitim-öğretim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle maârif teşkilatı genel itibarıyla ilk (iptidâî), orta (rüştîye), idadî (lise) şeklinde kademelendirildikten sonra, 1845'li yıllardan itibaren de yükseköğretimde dâr'ül-fünûn ve diğer okullar açılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda açılan okullardan başlıcaları tarihi sırasıyla şunlardır.

(1) Mekteb-i Fenn-i Nücûm (1839): Astronomi eğitimi için açılan ilk ve tek okuldur. Ömrü çok kısa olan bu okul müneccimbaşlar tarafından idare edilmiştir¹².

(2) Dâru'l-Mualimîn (1848): Erkek öğretmen okulu olarak 1848 kurulup 1924 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür¹³.

(3) Mekteb-i Mülkiye (1858): İlk resmi adı 'Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye' Osmanlı devletinin idarî kadrolarında görev alacak kişileri yetiştirmek üzere 1858 tesis edilmiştir¹⁴.

(4) Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1867): Osmanlı Devleti'nde açılan ilk sivil tıp okuludur¹⁵.

(5) Dâru'l-Mualimîn-i Sıbyan (1868): İstanbul Beyazıt'ta 15 Kasım 1868'de ilkokul basamağına öğretmen yetiştirmek için hizmete açılan okuldur¹⁶.

Tıbbiye (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2015), s.84.

¹¹ Şenay Başkan/Abdulhaluk Mehmet Çay, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 64 Haziran 2019, s.176 vd.

¹² Salim Aydüz, "Osmanlı Astronomi Müesseseleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2/4 (2004), s.437.

¹³ Cemil Öztürk, "Dâru'l-Muallimin", TDV İslam Ansiklopedisi, 1993-8, s.551

¹⁴ Necdet Serin, "Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 40/1 (1985), s. 9.

¹⁵ Abdullah Yıldız, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitimine Geçiş", Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 70/3 (2017), s.130.

¹⁶ Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s.32.

(6) Dâr’ul-Fünûn (1870): ‘Fenler Evi’ anlamına gelen Dâru’l-fünûn Edebiyat, Hukuk, Mühendislik bölümlerini kapsayacak şekilde 20 Şubat 1870’te eğitime başlamıştır¹⁷.

(7) Daru’l-Muallimât (1870): Osmanlı Devleti’nde 1870- 1924 yılları arasında faaliyet gösteren kız öğretmen okullarına verilen addır¹⁸.

(8) Mekteb-i Müze-i Humâyûn (1875): Eski eserler, özellikle müze, arkeoloji vb. alanında uzman personel yetiştirmek için kurulan mekteptir. Eski eserler okulu anlamında ‘Âsâriâtika Mektebi’ olarak da adlandırılmaktadır¹⁹.

(9) Menşe-i Muallimîn (1875): Askeri okulların meslek dışı derslerini okutacak sivil öğretmen yetiştirmek üzere açılan yüksek dereceli bir eğitim kurumudur²⁰.

(10) Mekteb-i Hukuk-i Sultânî (1880): Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi bünyesinde yükseköğretim düzeyinde hukuk eğitimi vermek üzere kurulmuştur.

(11) Dâru’l-Bedâyi (1883): ‘Daru’l-Bedâyi-i Osmanî’ adıyla da anılan ve ‘güzellikler evi’ anlamına gelen kurum, İstanbul Belediyesi’ne bağlı olarak 1913-1914 yılında açılmıştır²¹.

(12) Mekteb-i Sanâyi-i Nefise (1883): Sultan II. Abdülhamid döneminde 1883’de İstanbul’da açılan ‘Güzel Sanatlar Okulu’dur. Bu mektepde resim, oymacılık, mimarlık ve hakkaklık (oymacılık) ile sanat dersleri okutulup öğretilmiştir²².

(13) Dâru’l-Muallimîn-i Âliye (1892): 1892’den itibaren lise düzeyindeki okullara öğretmen yetiştirmek üzere kurulan bu okul, Cumhuriyetin ilanından

¹⁷ Ali Arslan, Dârü’l-fünûn ‘dan Üniversiteye, İstanbul 1995, s.40 vd.

¹⁸ Hasan Ali Koçer, Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler, Ankara 1975, s.33.

¹⁹ Nezih Başgelen, “Müze-i Hümayun’dan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzeleri”, Arkeoloji Dergisi 14 (2006), s.114-115.

²⁰ Hamza Altın, “Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış”, Sosyal Bilimler Dergisi,2011/1, s.12.

²¹ Özdemir Nutku, “Daru’l-Bedâyi”, TDV İslam Ansiklopedisi, 1993-8, s.515.

²² Sedat Hakkı Eldem/M. Ali Handan, “Güzel Sanatlar Akademisi”, Arkitekt (Mimarlık-Şehircilik Ve Belediyecilik Dergisi 22 /1-2 (1954), s.5.

sonra, 1924'ten itibaren Yüksek Muallim Mektebi ismini almıştır²³.

(14) Ulûm-ı Âliye-i Dinîye (1900): ‘Yüksek Dinî İlimler’ anlamına gelmekte olup 1900 yılında ‘Darü'l-Fünûn-ı Şahâne’ adıyla tekrar eğitim hizmete başlayan yükseköğretim kurumu bünyesinde açılan üç şubeden biridir. Diğer iki şube olan Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye ile Edebiyat şubelerinin öğretim süreleri üçer yıl, Ulûm-ı Âliye-i Dinîye'nin öğretim süresi ise dört yıl olarak belirlenmiştir. 1915'e gelindiğinde bu bölüm lağvedilmiş, öğrencileri ise ‘Darü'l Hilâfeti'l-Âliye’ adıyla düzenlenen medreselere aktarılmıştır²⁴.

(15) İnâs Dâr'ul-fünûnu (1914): Sultan II. Abdülhamid döneminde 12 Eylül 1914'te kurulmuş ve sadece bayanların eğitim gördüğü bir yükseköğretim kurumudur. Sadece bayanlara yönelik olması nedeniyle hem Osmanlıda hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk olma özelliğini korumaktadır. Öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Edebiyat, Riyaziyyat ve Tabiiyyat şubelerinden oluşan mektep, 1917'de ilk mezunlarını vermiş, 1920'de ise lağvedilmiştir²⁵.

(16) Dâru'l-Hilafeti'l Aliyye: 1914'de medreselerin tek bir çatı altında toplanmasını sağlayan Islâh-ı Medaris Nizamnâmesi'ne bağlı olarak medreselerin aldığı isimdir²⁶.

(17) Dâru'l-Elhan (1914): Ağırlıklı olarak batı müziği eğitimi verilen ve ‘nağmeler evi’ anlamına gelen Dâru'l-Elhan, Sultan Mehmed Reşad döneminde 1914'te açılmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle faaliyetini sürdürememiştir. 1 Ocak 1917 tarihinde tekrar açılmıştır²⁷.

(18) Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye : 1918-1922 yılları arasında

²³ Süleyman Ünüvar, “Fen-Edebiyat Fakülteleri ve Formasyon Programı (Öğretmen Yetiştirme)”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi 1/2 (2012). s.98.

²⁴ Ali Arslan, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)”, Değerler Eğitimi Dergisi 5/13 (2007), s.11; Mustafa Öcal, “İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (1986), s.184.

²⁵ Bahar Baskın, “II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitimine Yönelik Bir Girişim: İnâs Darülfünunu”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 2008, s.91.

²⁶ Harun Yılmaz, “Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islahı ve Panislamizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selâhaddîn-i Eyyûbi Külliye-i İslâmiyyesi ve Külliye Talimatnamesi” Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 51 (2016), s.82.

²⁷ Hikmet Toker/Erhan Özden, “Osmanlı Devleti'nde Müzik Eğitimi Veren Önemli Kurumlar”, Rast Müzikoloji Dergisi (2013), s.118; Erhan Özden, “Osmanlı'nın Mûsikî Okulları”, Rast Müzikoloji Dergisi, 1/2 (2013), s.20.

şeyhülislâmlığa bağlı olarak faaliyet gösteren, İslâm akademisi hüviyetinde ilmî kuruluştur²⁸.

Bu dönemde, devlet yönetimi düşüncesinin ve kurumların değişmesinde en etkili olan ülke Fransa'dır. Bu anlamda Fransız düşüncesiyle esaslı temas, 1820'li yıllarda Bâb-ı Âli'de dış ilişkilerle alakalı olarak kurulan Tercüme Odası'nda öğretilen Fransızcayla başlamıştır²⁹. Batı tipi eğitim vermek üzere 1838 yılında kurulan Mekteb-i Tıbbiye'de öğretim dili Fransızcadır. Eğitim-öğretim kurumları alanında yapılacak reformlar için Fransız hükümetinin tavsiyesi üzerine Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy tarafından hazırlanan 1867 tarihli raporda belirttiği tavsiyelerden birisisi de fen, tarih, hukuk ve idare bilimleri okutulacak bir üniversite kurulmasıdır³⁰. İlk olarak 1859'da kurulan, 1877'de tekrar yapılandırılan Mekteb-i Mülkiye'nin teşkilat yapısı ve ders programları da Fransa uygulamasına göre belirlenmiştir. Ders kitapları Fransızcadan tercüme edilmiş, 1863'ten itibaren de Fransızca öğretilmeye başlanmıştır³¹.

B. MÜLKİYE VE HUKUK MEKTEPLERİNİN KURULMASI VE İDARE HUKUKU DERSİ

Bu makalenin "idare hukuku dersinin tarihçesi" konusunu ele aldığını ifade etmiştik. Ders olarak idare hukuku ise mülkiye ve hukuk mekteplerinde okutulduğundan bu mekteplere ayrıca yer verilmesi zorunluluğunu doğurmaktadır. Bünyesinde hukuk şubesi de olan Dâr'ul- fûnûn kurulma çalışmaları 1845'li yıllarda başlamış ise de ancak 1863'te faaliyete başlayabilmiştir. Mekteb-i mülkiye ise 1859 yılında faaliyete başlamıştır. Bu nedenle mekteb-i mülkiye'ye öncelik verdik.

1. Mekteb-i Mülkiye ve İdare Hukuku Dersi

Tanzimat öncesi dönemde devlet memurları Enderun dışında, memuriyete alındıktan sonra, buldukları dairenin işlerini öğrenerek hizmet içinde yetiştirilirdi. Bu sistem artık ihtiyacı karşılayamaz hale gelmişti. 1858 yılında memur yetiştirme meselesini yeniden ele alan Meclis-i Vâlâ, memurların

²⁸ Sadık Albayrak, "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, 8, s.506.

²⁹ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s.176.

³⁰ Berkes, s.209.

³¹ Nuray E. Keskin "Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplininin 'Kökene' Sorunu, AİD, 2006, Cilt.39, Sayı.2, s.4.

özellikle kaymakam ve kaza müdürlerinin idarî ve malî mevzuattan habersiz, gönderilen emirleri anlamaktan aciz oldukları, devletlerarası anlaşma hükümlerini kavrayamadıkları, dil bilmemeleri sebebiyle yabancılarla sağlıklı ilişki kuramadıklarından bahisle memur yetiştirilmesine mâtufluk bir mektebin tesis edilmesi yönünde Sadaret'e bir mazbata sunmuştur. Bunun üzerine 9 Mayıs 1858 (25 Ramazan 1274) tarihli bir iradeyle Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye adlı yeni bir okulun açılmasına, okulun öğrencilerinin bir kısmının genç ve yetenekli memurlardan, bir kısmının da yirmi beş-otuz yaş arasındaki kimselerden sınavla belirlenmesine karar verilmiştir. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne bağlanacak bu okulun mezunları kaymakam, kaza ve mal müdürü olabilecek, eğitim süresi iki yıl olup devam zorunluluğu olacaktı³². Bu ilk mülkiye mektebi, rüştiye ile âdâdî arasında iki yıllık bir orta öğretim kurumu olarak tasarlanmıştır³³. Maârif-i Umumiye Nezareti ve Meclis-i Âli-yi Tanzimat birleşerek 11 maddelik Mekteb-i Mülkiye Nizamnâmesi hazırlamış ve mektep için Ticarethanede 10 sınıf hazırlanmış, Maarif Nazırlığı da hocaları ve öğrencileri seçmiş, nihayetinde mektep 28 Ocak 1859 tarihinde eğitim-öğretime başlamıştır³⁴.

³² Ela Özkan, "19. Yüzyılda Mekteb-i Mülkiye Mezunlarının Devlet Kademelerinde İstihdam Edilmeleri Üzerine Örnekler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 30, 2020, Sayı: 2, s.417-418; Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2016, C.2, s.240-242.

³³ Necdet Serin, "Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 40/1 (1985) s. 9.

³⁴ Okulun açılışı 18 Cemaziyül-ahir 1275 (23 Ocak 1859) tarih ve 567 sayılı Takvim-i Vekayi'de şu şekilde belirtilmektedir: "*Kaymakamlık ve müdürlük gibi umur-u mülkiyede müstahdem olacak memurlara mahreç olmak üzere bir Mekteb-i Mülkiye teşkiliyle Aklam-ı Şahane'de bulunan ketebenin ehliyetlularından ve talebenin Mukaddemat-ı ulumu görmüş müsteiddanından münasip miktar zat bil intihap alınarak kendilerine lüzum-u mertebede Fenni Tarih ve Coğrafya ve Hesap ve Ekonomi Politik ve Nizamat-ı Cedide ve Muahadat-ı Saltanat-ı Seniyye okutturulup bunlardan kesb-i istikkak edenlerin o misillü taşra memuriyetlerine tayiniyle açıktan şunun, bunun kaymakam ve müdür nasbolunmaması hakkında ittihazı icabeden usul ve nizam Meclis-i Aliyi Tanzimat'da bileraf müzakere ve mütalea olunarak olbabda bir küt'a nizamnâme kaleme alınmış ve iş bu teşkil olunacak mektep için muahharen Ticarethane'de bulunan mahal tesviye ve tanzim olunarak okunacak fünun için lüzum olan hocalar dahi intihap ve tayin kılınmış olduğundan nizamnâme-i mezkur ahkamınca bu sene alınması lazım gelen şakirdanın tertip ve ikmalıyla Mekteb-i mezkurun teşkili ve fünun-u muharrerinin suret-i tedris ve talimi ve mektebin idarei dahiliyesi hakkında lazım gelen usulün dahi hemen tanzim ve tesviyesi hususu müteallik ve şerefsünuh buyrulan İrade-i Seniye-i Hazret-i Padişahi icabı alisi olmak üzere maarif-i Umumiye Nezaret-i behi-*

Mekteb-i Mülkiye Nizamnâmesi'nin 8. maddesinde, bu iki yıllık okulda okutulacak dersler şu şekilde belirlenmiştir. (1) Fenn-i had (hat), (2) inşâ (kompozisyon), (3) hesap (aritmetik), (4) hendese-i ameliye (geometri), (5) ekonomi politik, (6) tarih, (7) coğrafya, (8) istatistik, (9) kavanin-i cedide-i saltanat-ı seniyye (yeni Osmanlı kanunları), (10) hukuk-u milel (devletler hukuku), (11) muâhedat-ı Devlet-i Aliyye (Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar), (12) idare-i memlekette muktazî olan sâir bazı şeyler³⁵.

Ancak, Cerîde-i Havâdis'te çıkan mektebin resmî açılışına dair yazıda bu derslere bazı ilâvelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dersler şunlardır. (1) Kavânîn ve usûl-i Tanzimat-ı Hayriyye, (2) ticaret kanunları, (3) muhasebe usûl-i defterî (muhasebe), (4) usul-i idare (idare usulü), (5) siyâset-i medeniyye (medenî siyaset), (6) usûl-i ahkâm-ı cezâ (ceza hükümleri usulü), (7) kavâid, (8) usul-i muhâkemât, (9) kozmografya, (10) hikmet (fizik), (11) tevârih-i tabiiyye (jeoloji ve biyoloji)³⁶.

İdare hukuku dersinin programda yer alması: Bu derslerden ekonomi politik, usul-i idare, devletler hukuku ve ceza hukuku isimli dersler ilk defa mekteb-i mülkiyenin müfredatında yer almıştır. Bu tarihe kadar bu isimli dersler hiçbir Osmanlı mektebinde okutulmuş değildir³⁷. Bu bilgilerden yola çıkarak idare hukuku dersinin ilk ifadesinin, 1859'da faaliyete başlayan Mekteb-i Mülkiye'nin ikinci sınıfında okutulmak üzere programa konulan "*usul-i idare*" isimli ders olduğu söylenebilir.

Ancak yukarıda isimleri zikredilen derslerin hepsine hoca tayin edilerek öğretime başlanamamıştır. Okul açılırken sadece altı (6) hoca tayin edildiği anlaşılmaktadır³⁸. Bu altı hocanın vermekle görevlendirildiği dersler arasında

sine havale olunmuştur". Bkz. Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara 1954, C.1, s.6.

³⁵ Doğan, s.15.

³⁶ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiye", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2016, C.2, s.240-242.

³⁷ Adem Doğan, Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2007, s.16.

³⁸ Bahsedilen hocalar, maaşları ve görevlendirildikleri dersler şu şekildedir: (1) Tevârih ve Kavanin-i Nizamât ve Fıkıh-ı Şerif; (Okutan: Mustafa Hazım Efendi. (Maaşı) 1500 kuruş (2) Usulü İstatistikîye ve Hukuk-u Milel ve Muahedat-ı Devlet-i Aliyye ve Ekonomi Politik ve İdare-i Memâlik-i Mütemeddine ve Usul-ü Ahkâm-ı Cezaîye (Okutan : Tercüme

“usul-i idare” dersi yer almamaktadır. Bu da göstermektedir ki 1859’da idare hukuku dersi fiilen okutulmaya başlanamamıştır. Fiilen okutulmaya başlanmadığı için bir idare hukuku ders kitabından veya ders notlarından da söz edilemeyecektir.

Mekteb-i Mülkiye, 1867 yılında 3 yıla, 1868 yılında da 4 yıla çıkarılmıştır. 1866 ders yılında Rik’a, 1871’de Umur-u Mülkiye, İdare Hukuku, Hendese, 1872’de İlm-i Servet-i Milel, İktisat ve Maliye, Mecelle, 1874’te Methal-i Hukuk, Hukuk Başlangıcı, Arabî, Fârisî dersleri ilave edilmiştir. 1874 yılında Fransızca dersi programdan çıkarılmıştır³⁹. Bu dönemde de usul-i idare dersinin fiilen işlenip işlenmediğine, işlendiyse hangi hoca tarafından verildiğine ilişkin bir kayıt bulunamamıştır. Kanaatimiz odur ki, bu dönemde de idare hukuku dersi fiilen okutulmamıştır.

II. Abdülhamit tahta çıktığı andan itibaren mektebe önem vermiş ve 18 Muharrem 1294 (2 Şubat 1877)’de bir irâde yayınlarak, Mekteb-i Mülkiyenin ıslahını istemiştir. Şûrâ-yı Devlet’çe, 1877 tarihinde Mekteb-i Mülkiye Nizamnâmesi yeniden tanzim edilmiştir. Bu Nizamnâmeyle mektep, üç sınıfı îdâdî, iki sınıfı yüksek olan bir yüksekokul hüviyetine dönüştürülmüştür. 1891’de yüksek ve îdâdî kısımlara birer sene ilavesiyle tahsil müddeti 7 yıla çıkarılmıştır⁴⁰.

Odasından Emin Efendi (Maaşı) 800 kuruş (3) İnşa-i Türkî (Okutan: Emin Efendi (Maaşı) 750 kuruş (4) Coğrafya ve İstatistika (Okutan: Tercüme Odasından Necip Efendi (Maaşı) 500 kuruş (5) İlm-i Hesap ve Mesaha ve Kozmoğrafi (Okutan: Mustafa Efendi (Maaşı) 500 kuruş (6) Kavanin-i Ticaret ve bağzı esas malumat-ı ticariye (Okutan: Gavril Efendi (Maaşı) 500 kuruş. Bkz. Doğan, s.15.

³⁹ Çankaya, s.30.

⁴⁰ Doğan, s.24-25, 28. 1883’te de yatılı okul haline getirilmiştir. 1892’de ise bir sınıf daha eklenerek, okulda öğretim altı yıla çıkarılmıştır. 1913’te, Mekteb-i Mülkiye, Paris Siyasal Bilgiler Okulundan esinlenerek, yeniden örgütlendirilmiştir. Mektep’te uzmanlaşmayı sağlamak üzere, Siyasi, İdari ve Mali Şubeler açılmıştır. Mekteb-i Mülkiye 1915’te kapatılmış ve ödeneği Dârü’l-fünûn bütçesine aktarılmıştır. 1918’de tekrar tedrisata başlamıştır. 1936’da Ankara’ya taşınarak ‘Siyasal Bilgiler Okulu’ adını almıştır. 1950’de ise ‘Siyasal Bilgiler Fakültesi’ adı ile Ankara Üniversitesine bağlanmıştır. Necdet Serin, “Mekteb-i Mülkiye’den Siyasal Bilgiler Fakültesi’ne” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 40/1 (1985) s. 9; Adem Doğan, Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s.10; M. Murat Baskıcı, “Mekteb-i Mülkiye’den Siyasal Bilgiler Fakültesi’ne 150 Yılın Kronolojisi”, Mülkiye Dergisi 33/265 (2009), s.261 vd.

İdare hukuku dersinin fiilen okutulmaya başlanması: 23 Mart 1877 tarihli Cedid Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Nizamnâme-i Dâhilisinde, mekteb-i mülkiyede okutulacak dersler belirtilmiştir. Bu dersler arasında 4. Sınıfta (yüksek kısım) okutulacak “*Usul-i İdare-i Umumiye ve İdareye Mûteallik Mevad*” ; 5, 6, ve 7. Sınıflarda okutulacak “*Usul-i İdare*”, isimli bir ders yer almaktadır⁴¹. Mektebin ders programında “usul-i idare” dersinin Ūlâ Sânisî rütbesinde Sakızlı Ohannes Efendi tarafından verileceği belirtilmektedir⁴². Buradan anlaşıldığına göre Mekteb-i Mülkiye’de 1877’den itibaren idare hukuku (usul-i idare) dersi fiilen okutulmaya başlanmıştır.

2. Dârulfünûn İlm-i Hukuk Şubesi ve İdare Hukuku Dersi

Dârulfünun kurulma teşebbüsleri: Tanzimat’la birlikte başlayan eğitimde iyileştirme yapılması ve batı tipi eğitim kurumlarının oluşturulması fikri doğrultusunda, 1845 yılında kurulan Meclis-i Muvakkat, hazırladığı lâyhada, nitelikli memur yetiştirmek maksadına mâtuf, Dâr’-ul Fünûn (Dârulfünûn) adlı bir yüksek öğretim kurumunun kurulmasına yer vermiştir. 1846 yılında kurulan Dâimî Maârif Meclisinin görevlerinden birisi de İstanbul’da bir Dârulfünûn kurulmasıdır. Bu amaçla para ve yer tahsisinden sonra binanın inşaatına başlanması kararlaştırılmıştır. 1846’da başlayan inşaat 1865’te tamamlanmış ise de binanın bazı kısımları bakanlıklara tahsis edilmiştir⁴³. İnşaatın uzaması sebebiyle, resmi açılıştan önce 1863 yılında halka açık konferanslar şeklinde derslere başlanmış ve ilk dersi Kimyager Derviş Paşa vermiştir. Daha sonra fizik, kimya, tabii ilimler ve tarih dersleri de ilâve edilmiştir. Konferans şeklinde ders verme usulü 1865 yılına kadar sürmüştür. İlk bina bakanlıklara tahsis edilince, 1865 yılında başlanan yeni bina inşaatı 1869’da tamamlanabilmiştir⁴⁴.

1851’de kurulup Dârulfünûn’da (Dârulfünûn-ı Osmânî) okutulacak ders kitaplarının hazırlanması işiyle görevlendirilen Encümen-i Daniş, 1863’e kadar bu konuya ilişkin bir çalışma yapmadığı ifade edilmektedir⁴⁵.

⁴¹ Doğan, s.38-40.

⁴² Doğan, s.41.

⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş- İlk İki Teşebbüs”, Belleten, C.LIV, 1990, Sayı.210, s.701-705.

⁴⁴ İhsanoğlu, İlk İki Teşebbüs, s.707 vd.

⁴⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş- İlk İki Teşebbüs”, Belleten, C.LIV, 1990, Sayı.210, s.701-703.

İdare hukuku dersi isminin programda yer alması: 1869 yılında yürürlüğe giren Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 79-128. maddelerinde Dârulfünûn konusu düzenlenmiştir. Nizamnâmeye göre Dârulfünûn, “hikmet ve edebiyat”, “ilm-i hukuk”, “ulum-i tabiiye ve riyâziyye” şubelerinden oluşmaktadır⁴⁶. Nizamnâmeye göre İlm-i Hukuk Şubesi'nde okutulacak dersler şunlardır⁴⁷: (1) Fıkıh, (2) Usul-i Fıkıh, (3) Roma Hukuku, (4) Fransız Medeni Kanunu, (5) Usul-i Muhâkeme, (6) Kara ve Deniz Ticaret Kanunu, (7) Ceza Kanunnâmeleri, (8) Usul-i Muhâkeme-i Cinayet, (9) Hukuk-ı İdare, (10) Hukuk-ı Mîlî. Görüldüğü üzere 1869 tarihli Nizamnâmeye göre Dârulfünûn'un hukuk şubesi dersleri arasında “hukuk-ı idare (idare hukuku) dersi” yer almaktadır.

İdare hukuku dersi fiilen okutulmaya başlanamamıştır: Dârulfünûn, 20 Şubat 1870'te Sadrazam Âli Paşa'nın hazır bulunduğu bir törenle öğretime açılmıştır. 1870 senesi *Devlet Salnamesi*'nde, Dârulfünûn'da okutulacak dersler ve hocalarına yer verilmiştir. Yine aynı tarihli Takvim-i Vekâî'de de okutulacak dersler ve hocalar belirtilmiştir. Nizamnâmede Dârulfünûn'un üç şubeden oluştuğu ve her şubede okutulacak dersler ayrı ayrı belirtilmesine rağmen, derslerin şube ayrımı yapılmadan tek şube gibi belirlendiği ifade edilmektedir⁴⁸. 1871 yılında başlayan ikinci ders yılı programında da Nizamnâmede belirtilen derslerin çoğunun bulunmadığı belirtilmektedir⁴⁹. Dârulfünûn'un faaliyeti 1873 yılında son bulmuştur.

Yukarıdaki bilgilere göre, 1870 yılına kadar hukuk şubesinde idare hukuku (hukuk-ı idare) dersi okutulmaya başlanamamıştır. Zaten 1873 yılında da Dârulfünûn'un faaliyetine son verilmiştir.

3. Mekteb-i Hukuk-ı Sultânî ve İdare Hukuku Dersi

Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi, 1868 yılında îdâdî (lise) dengi bir eğitim kurumu olarak açılmıştır. Mayıs 1868 tarihinde öğrenci kaydına 1 Eylül 1868 tarihinde de törenle eğitim-öğretime başlamıştır. Beyoğlu semtinde bulunan Galata Sarayı'nda eğitime başladığı için Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi adını almıştır⁵⁰.

⁴⁶ İhsanoğlu, İlk İki Teşebbüs, s.705 vd.

⁴⁷ İhsanoğlu, İlk İki Teşebbüs, s.716-717.

⁴⁸ İhsanoğlu İlk İki Teşebbüs, s.724-725.

⁴⁹ İhsanoğlu, İlk İki Teşebbüs, s.731.

⁵⁰ Adnan Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi?”, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklo->

İdare hukuku dersinin programda yer alması: Mekteb-i Sultânî binası Mekteb-i Tıbbiyye'ye tahsis edildiğinden, Eylül 1873 tarihinde Mekteb-i Sultânî de tıbbiyenin Gülhane'deki binasına taşınır ve faaliyetlerini üç yıl burada sürdürür. Burada okulun müdürü olan Sava Paşa, Maarif Nâzırı Saffet Paşa tarafından Dârülfünun'u kurmakla da görevlendirilir. Sava Paşa Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi bünyesinde Hukuk, Edebiyat ve Turuk ve Maâbir (mülkiye mühendisliği) yüksek okullarından oluşan Dârülfünûn-ı Sultânî'yi (resmi adı "Mekâtib-i Âliye-i Sultaniye) kurmayı başarır. 1874-1875 eğitim yılında hukuk şubesinde eğitim-öğretim başlar⁵¹. Darülfünun-ı Sultani'nin şubelerinden (fakültelerinden) biri olan Hukuk Mektebi Nizamnâmesinin 11. ve 12. maddelerine göre öğretim süresi, yılda 9 ay olmak üzere 4 yıldır. Dârülfünûn-ı Sultânî 1881 yılında faaliyetini sonlandırmıştır.

Nizamnâme ve ders programında, dördüncü sınıfta okutulacak "hukuk-ı idare" isimli bir ders yer almaktadır⁵²:

İdare hukuku dersi okutulmamıştır: Hukuk Mektebi'nde öğretime başlandığı ilk senede Mecelle dersi (Muallim Rauf Efendi) ve hukuk-ı milel dersi (Muallim M.D. Hollys) olmak üzere sadece iki dersin okutulduğu ifade edilmektedir⁵³. Devlet salnamesinden anlaşıldığına göre 1875-1876 öğretim yılında okutulan ders sayısı artmasına rağmen⁵⁴ bunlar arasında idare hukuku dersi bulunmamaktadır.

Hukuk mektebi, 1877-1878 öğretim yılı sonunda öğretime ara vermiş ancak Ekim 1878'de tekrar öğretime başlamıştır. 1879 Devlet salnâmesinde okutulan dersler ve hocaların isimleri, 1880 Salnamesinde de bu yılda okutulan

pedisi.org.tr/galatasaray-mekteb-i-sultanisi

⁵¹ İhsanoğlu, İlk İki Teşebbüs, s.735; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani", <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/2159/tur>.

⁵² İhsanoğlu, Üçüncü Teşebbüs, s.211. Dersler şu şekildedir: Birinci Sene: Hukuka giriş, Mecelle (fıkıh), mukayeseli Roma hukuku, Roma müesseseleri; İkinci Sene: İslam hukuku (usül-ı fıkıh), Mecelle, mukayeseli Roma hukuku, Osmanlı ticaret hukuku; Üçüncü Sene: Mecelle, usül-i fikh, mukayeseli Roma hukuku, mülki ve ticari davalar, ceza hukuku ve muhakeme usûlü; Dördüncü Sene: Mukayeseli Roma hukuku, İdare hukuku, Amme hukuku (yerli ve yabancı), ekonomi politik.

⁵³ İhsanoğlu, Üçüncü Teşebbüs, s.211.

⁵⁴ Ders ve hoca isimleri için bkz. İhsanoğlu, Üçüncü Teşebbüs, s.212.

dersler ve hocaların isimleri yer almaktadır⁵⁵. Burada yer alan dersler içinde de “*idare hukuku dersi*” bulunmamaktadır.

Yukarıdaki bilgilere göre, Mekteb-i Hukuk-ı Sultânî'nin faaliyette bulunduğu 1874-1881 yılları arasında, Nizamnâmede olmasına rağmen fiilen idare hukuku dersi okutulmamıştır.

4. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne ve İdare Hukuku Dersi

Tanzimat'tan sonra batı tipi kanunlar ve bu kanunları tatbik edecek nizâmîye mahkemeleri ihdas edilmiştir. Nizâmîye mahkemelerinde istihdam edilecek hâkimlerin yetiştirilmesi amacıyla Adliye Nezareti tarafından, önce 2 Temmuz 1870 tarihinde “Kavânin ve Nizâmat Dershanesi”, açılır. Bunun ihtiyaca cevap verememesi üzerine; 1878 yılında Nizamnâmesi yapılarak, 1880'de Adliye Nezareti'ne bağlı olarak “Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne” ismiyle faaliyete başlamıştır. Mektebin eğitim dili Türkçe, tahsil müddeti 3 yıl olarak belirlenmiştir. 1881'de faaliyeti sona eren Mekteb-i Sultânî bünyesindeki hukuk mektebi de buraya nakledilmiştir. 1886 yılında idaresi Maârif Nezâreti'ne devredilen hukuk mektebi, 1909 yılına kadar Dârülfünûn'dan bağımsız olarak varlığını devam ettirmiştir⁵⁶.

Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne Nizamnâmesinde üç yıllık öğretim süresi içinde, (1) Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), (2) arazi hukuku (Arazi Kanunu-Tapu ve Emlâk Nizamnâmeleri), (3) ceza hukuku (Ceza Kanunu), (4) kara ve deniz ticaret hukuku (Ticaret-i Berriyye ve Bahriyye Kanunları), (5) hukuk ve ceza muhakeme usûlleri (Usûl-i Muhakeme-i Hukukiyye ve Cezaiyye Kanunları), (6) ilâm düzenleme usûlü (Usûl-i Tanzim-i İlâm), (7) milletler hukuku (İlm-i Hukuk-ı Milel), (8) ecnebilerle ilişkilere dair hukukî metinler (Muamelât-ı Ecnebiyyeye müteallik Uhud ve Nizâmât ve Mukâvelât) ve (9) Fransızca (Fransız Lisanı)⁵⁷ okutulması öngörülmüştür. Muallimler Heyeti, Adliye Nezareti'nin onayını aldıktan sonra programa bunların dışında ders ekleme yetkisini haizdir⁵⁸.

⁵⁵ Ders ve hoca isimleri için bkz. İhsanoğlu, Üçüncü Teşebbüs, s.214-215.

⁵⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, Dârülfünun-Osmanlıda Kültürel Modernleşmenin Odağı, C.I, İstanbul 2010, s.154; KOYUNCU Nuran, Hukuk Mektebinin Doğuşu”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVI, Y. 2012, Sayı. 3., s.163 vd.

⁵⁷ Fransızca dersi, ilk program taslaklarında yer almazken padişah tarafından programa eklenmiştir.

⁵⁸ Ali Adem Yörük, Mekteb-i Hukukun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s.70. Açıldığı

Yukarıda görüldüğü üzere, idare hukuku dersi nizamnâmede belirtilen dersler arasında olmadığı gibi ilk yıllardaki ders programlarında da bulunmamaktadır.

İdare hukuku dersinin programa girmesi ve okutulması: Mekteb-i Hukukun 1881-1883 öğretim dönemi ders programı içinde “*Hukuk-ı Siyasiyye-i Osmaniyeye-i Dâhiliyye* (Hukuk-ı Esasiyye ve Hukuk-ı İdare-i Mülkiyye) isimli bir dersin bulunduğu ve bu dersi vermek üzere de Sâid Bey nâmında bir zatın görevlendirildiği ifade edilmektedir⁵⁹. Böylece ilk olarak anayasa hukuku ve idare hukuku konularını kapsayan bir dersin programa dahil edildiği anlaşılmaktadır. Aynı dersin 1884-1885 öğretim döneminde üçüncü sınıflara yine Sâid Bey tarafından; 1887-1888 öğretim döneminde ise Vezir Mâcid Paşa tarafından yürütüldüğü belirtilmektedir⁶⁰.

Mekteb-i Hukuk’un ders programında 1891 yılında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden birisi de “*Hukuk-ı İdare-i Mülkiyye*” isimli bir dersin 2. ve 3. sınıflarda okutulması şeklindedir⁶¹.

Mekteb-i Hukuk’un artık nizâmi hale gelen 1898 yılı ders programında 1. ve 2. sınıflarda okutulmak üzere “*Hukuk-ı İdare*” isimli bir dersin yer aldığı ve bu dersi okutmak üzere **İbrahim Hakkı Bey**’in görevlendirildiği anlaşılmaktadır⁶².

Yukarıda aktarılan bilgilere göre Mekteb-i Hukuk’ta idare hukuku alanına ilişkin dersin okutulmasına ilk olarak 1881 yılında “*Hukuk-ı Siyasiyye-i Osmaniyeye-i Dahiliyye*” isimli dersle başlanmış ve bu dersi Sâid Bey anlatmış; dersin ismi 1898 yıllarında “*hukuk-ı idare*” şeklini almış ve bu dersi de İbrahim Hakkı Bey anlatmaya başlamıştır. İbrahim Hakkı Bey idare hukuku ders kitabı olan “*Hukuk-ı İdare*” isimli eserini 1891’de yazmıştır⁶³.

yıllarda Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’de Hukuk muhakemeleri usulü (Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa), Methal-i İlm-i Hukuk (Maarif Nazırı Münif Paşa), Ticaret Hukuku (Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşa), ‘Ceza Muhakemeleri Usulü’ (Baş Müddeiumumi Kostaki Efendi), Ceza hukuku (İsmail Bey), Roma Tarihi (Sait Bey), Mecelle (Ömer Hilmi Efendi), Arazi Hukuku (Abdüssettar Efendi) dersleri okutulmuştur. Bkz. Yörük, s.71-72.

⁵⁹ Yörük, s.74.

⁶⁰ Yörük, s.78, 81.

⁶¹ Yörük, s.85.

⁶² Yörük, s.88, 90.

⁶³ Yörük, s.110.

5. Dârülfünun-ı Şâhâne ve İdare Hukuku Dersi

Hükümdar II. Abdülhamid'in 25. cülûs yılı dönümüne rastlayan 31 Ağustos 1900 tarihinde, Dârülfünun-ı Şâhâne kurulmuştur. Kuruluş Nizamnâmesine göre; (1) Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi (Yüksek Din İlimleri) (2) Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye Şubesi (Matematik ve Doğa Bilimleri) (3) Edebiyat Şubesi olmak üzere üç şubeden müteşekkildir. Ancak Nizamnâmenin 2. maddesi müstakil olarak faaliyet yürüten Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin de Darülfünun-ı Şâhâne şubâtından (şubelerinden) sayıldığı belirtildiğinden, Dârülfünun-ı Şâhâne 5 şubeden oluşmaktadır⁶⁴.

Bu dönemden sonra hukuk ve mülkiye mekteplerinin ders programlarında çok esaslı değişiklikler yapılmadığı dikkate alındığında, idare hukuku derslerinin her iki fakültede okutulmaya devam edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu tarihlerde kaleme alınan ve yayınlanan idare hukuku ders kitaplarının varlığı da bu sonucu doğrulamaktadır.

C. İDARE HUKUKU DERS KİTAPLARININ İLK ÖRNEKLERİ

Bugün “idare hukuku” ismini taşıyan ders “Mekteb-i Mülkiye” programında “*usul-i idare*”, “Mekteb-i Hukuk” programında ise “*hukuk-ı idare*” şeklinde isimlendirildiğini görmekteyiz. Bu farklılık belki de Mülkiye Mektebinde konunun kamu yönetimi açısından ele alınması, Hukuk Mektebinde ise daha çok hukukî yönünün ele alınması amacına matuf olduğundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu dersleri ayrı ayrı değerlendirmek isabetli olacaktır.

a. Mekteb-i Mülkiye de Usûl-i İdare Ders Kitapları

“Usûl-i İdare” dersinde okutulan konulara ilişkin tespit edilebilen kapsamlı ilk kaynak, Sakızlı Ohannes Paşa'nın Mülkiye Mektebi öğrencileri için hazırladığı ders notları olduğu ifade edilmektedir. Bu ders notları basılmıştır. Bu eserler tarih sırasına göre şu şekildedir⁶⁵:

-Sakızlı Ohannes Paşa, Usûl-i İdare (Mekteb-i Mülkiye 4. Sınıf), Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul 1884 (125 sayfa).

⁶⁴ Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun” Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-1 (2008), s.1-2.

⁶⁵ Nuray E. Keskin “Türkiye’de Kamu Yönetimi Disiplininin ‘Kökene’ Sorunu, AİD, 2006, Cilt.39, Sayı.2, s.5-6.

-Sakızlı Ohannes Paşa, Usûl-i İdare-i Mülkiye (Mekteb-i Mülkiye 5. Sınıf), Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografya Destgâhı, İstanbul 1885 (129 sayfa).

- Sakızlı Ohannes Paşa, Usûl-i İdare, (Mekteb-i Mülkiye 5. Sınıf), Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografya Destgâhı, İstanbul 1892 (346 sayfa).

- Sakızlı Ohannes Paşa, Usûl-i İdare-i Mülkiye, (Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Yedinci Sınıf Talebelerine) Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografya Destgâhı, İstanbul 1899 (138 sayfa).

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, 1868’li yıllardan itibaren Ohannes Paşa’nın eserleri dışında Usûl-i İdare isimli başkaca eserler de yayınlanmıştır. Bunların isimleri ve yazarları şöyledir⁶⁶:

-Usûl-i İdare-i Vilâyet, Amire Matbaası, İstanbul 1868 (284 sayfa)⁶⁷.

-Giridî Hüseyin Nesimi, Usûli-i İdare-i Mülkiye, İstanbul 1885 (129 sayfa).

-Sabri, Usûl-i İdare, Matbaa-i Mülkiye, İstanbul 1885 (180 sayfa).

-İzzet, Usûl-i İdare ve Kavânin, E. Tuzlıyan Matbaası, İstanbul 1885 (288 sayfa).

-Giridi Hüseyin Nesimi, Usûl-i İdare-i Mülkiye, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografyası, İstanbul 1887 (İkinci bölüm 57 sayfa).

-Ahmed Naci, Usûl-i İdare yahut İdareye Dair Numune, Kasbar Matbaası, İstanbul 1893 (231 sayfa).

-Usûl-i İdare-i Islahat, 1902 (58 sayfa).

-Mehmed Ziyaeddin Kızıltan, Usûli-i İdare-i Mülkiye, Mekteb-i Mülkiye Taş Destgâhı, İstanbul 1909 (244 sayfa).

Yayınlanan diğer eserler de şunlardır.

--Mehmed Ziyaeddin, Hukuk-ı Siyâsiyye ve İdare, 1327 (1911).

-Hamid, Hukuk-ı Esasiyye ve İdare Dersleri, 1331 (1915).

⁶⁶ Keskin, s.6.

⁶⁷ Bu eserin yazarı bulunmamaktadır.

-Mustafa Âsım, Hukuk-ı İdare ve Hukuk-ı Esâsiyye, 1334 (1918).

-İsmail Hakkı (Görelî)- Usûl-i İdare ve Kavânin, 1341 (1925).

b. Mekteb-i Hukuk'ta Hukuk-ı İdare Ders Kitapları

Mekteb-i Mülkiye'de "Usul-i İdare" dersleri okutulurken, 1880'li yıllardan itibaren de Hukuk Mektebinde de "Hukuk-ı İdare" dersleri okutulmaya başlanmıştır. Hukuk-ı idare ders kitapları da basılmaya başlanmıştır. Bunları da şu şekilde sıralayabiliriz⁶⁸:

-Ali Ragıp, Hukuk-ı İdare, Amire Matbaası, İstanbul 1887 (60 sayfa)

-İbrahim Hakkı, Hukuk-ı İdare, Karabet Matbaası, II Cilt, İstanbul, 1890 (367 sayfa).

-Hacı Ahmed Reşid, Hukuk-ı İdare, İstanbul 1895 (775 sayfa).

-İsmail Hakkı Görelî, Hukuk-ı İdare, İstanbul 1908 (390 sayfa).

-Celal Derviş, Hukuk-ı İdare, İstanbul 1909 (384 sayfa).

Daha sonraki tarihlerde yayınlanan eserler de şunlardır.

-Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, Kısım-ı Evvel, Dersaâdet Kanaat Matbaası, 1328(1912)

-Ahmed Şuayb, Hukuk-ı İdare, Cilt.II, Kısım-ı Sani, İstanbul Matbaa-i Hukukiye 1329(1913).

-Muslihiddin Âdil, Mukayeseli Hukuk-ı İdare Dersi, Selânik Rumeli Matbaası- 1327 (1911).

-Mehmed Kenan, Hukuk-ı İdare, 1329 (1913).

-Mustafa Şeref, Hukuk-ı İdare, 1332 (1916).

-Mustafa Şeref, Hukuk-ı İdare-i Vilayât, 1332 (1916).

Yukarıdaki açıklamalardan sonra Mekteb-i Mülkiye'de okutulan "usûl-i idare" ve Mekteb-i Hukuk'ta okutulan "hukuk-ı idare" isimli dersler için kaleme alınan, bugünkü anlamda ders kitabı denilebilecek kapsamda ve içerikte olan iki eserin kapsamı ve içeriği hakkında bilgi vermeye çalışalım.

⁶⁸ Keskin, s.6.

II. SAKIZLI OHANNES EFENDİ’NİN USÛL-İ İDARE İSİMLİ ESERİ

Yukarıda da belirtildiği üzere, Mekteb-i Mülkiye’de okutulan “usul-i idare” dersine ilişkin, konuları kapsamlı olarak ele alan ilk ders kitabının, Sakızlı Ohannes Efendi tarafından telif edilen “Usul-i İdare” olduğu söylenebilir. Bu eserin birden fazla baskıları bulunduğu anlaşılmaktadır. Biz aşağıda verilen baskıları inceleme konusu yapıyoruz. Mekteb-i Mülkiye’de 5, 6 ve 7. Senelerde okutulmak üzere kaleme alınan eserlerde ele alınan konular ana hatlarıyla şu şekildedir.

A. Usûl-i İdare, (Mekteb-i Mülkiye 5. Sınıflar İçin- 1309 (1892))

Sakızlı Ohannes Efendi tarafından kaleme alınan 1892 tarihli bu eserde yer alan ana başlıklar ve bu başlıklar içinde ele alınan konular özet olarak şu şekildedir. (*Not: Eserde başlık numaraları bulunmamakta olup tarafımızca konulmuştur*).

1. Mukaddime

(1) *İdarenin Lüzum ve Menşei*: Burada öncelikle, bir toplumda “idare”nin gerekliliği ve menşei hakkında bilgiler verilmektedir. Yazara göre, insanlar birlikte yaşamak zorunda olduğundan, medeniyetin inkişafı için hükümet (idare) bir zorunluluktur.

(2) *İdareye Terettüp Eden Vezâifin Vezâif-i Asliye Yahut Menfiye ve Fiiliyye Taksimi*: Bu başlık altında hükümetin (kuvve-i umûmiyenin) genel görevleri bağlamında kişiler arasındaki ihtilafların çözümü, güvenliğin sağlanması, umuma yönelik hizmetler, mülkiyet hakkının korunması, kişi haklarının korunması, bayındırlık faaliyetlerinin ifası gibi hususların idarenin vazifesi kapsamında olduğu ifade edilmektedir.

(3) *İdarenin Vezâif-i Fiiliyesinin Bir Kâide-yi Umumiyyeye Rabt Olunamamasının Esbabı*: Kuvve-i umûmiyenin üstlendiği vazifelerin ifâsı bağlamında her toplumda tatbik edilecek bir genel kâidenin bulunmadığı, bunda iklimin, coğrafyanın, kültürün, insan karakterlerinin etkili olduğu belirtilmektedir.

(4) *Hukuk-ı İdarenin Ulum-ı Hukukiye-i Sâireye Nisbeti*: Burada, idare ilminin, diğer hukuk ilimleri arasındaki yeri tartışılmaktadır. Tabii hukuk ve mevzu hukuk ayrımı, mevzu hukukun umûmî hukuk (kamu hukuku) ve özel hukuk şeklinde ikiye ayrıldığı, dış hukuk ve iç hukuk ayrımında, idare

hukukunun iç hukuk içinde yer aldığı ifade edilmektedir.

(5) *Hukuk-ı Umumiye-yi Mutlaka'nın Hukuk-ı Siyâsiyyeden Tefriki*: Bu başlık altında, idare hukukunun, anayasa hukuku ve siyâsî faaliyetlerden ayrılması konusu ele alınmaktadır. İdare hukuku şöyle tanımlanmaktadır: “*Hukuk-ı idare dahi bilcümle daire-yi mülkiyenin tevfiğ-i hareket edeceği kavânin ve nizâmatın ve efradın idare-i mülkiyeye karşı hâiz olduğu hukuku tayin eden kavaninin mecmuuna itlak olunur*”.

2. Hukuk-ı Umûmiye-yi Osmaniye

Osmanlı umûmi hukuku bağlamında “eşitlik” (kâide-i musavaat) kavramı üzerinde durulmaktadır. Burada yazar, Osmanlı devlet teb’ası arasında Batıda olduğu gibi bir “aristokrasi (zâdegânlık) bulunmadığı gibi, İslam hukukunun da bir gereği olarak herkes medenî ve siyâsî haklar açısından eşit olduklarını, gayri müslim teb’anında kendi inançlarında serbest olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazar “Kavânin-i Ecnebiyye” başlığı altında Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde “aristokrasi” (zâdeganlık) konusunu ayrıntılı olarak açıklamaktadır.

3. İdare-yi Örfiye

Burada “idare-i örfiye”, güvenliğin sağlanması zorunluluğuyla normal hukuk düzeninin (kavânin-i âdiye) tatil edilerek, idarenin (kuvve-i umûmiyenin) geçici olarak askerî yönetime devri olarak tanımlanmaktadır. Bu idare tarzının kanuni dayanakları, usulü gibi ve örfi idareye verilen yetkiler anlatılmaktadır.

4. Tabiiyyet-i Osmaniye

Bu başlık altında Devlet-i Âliye vatandaşlığı sıfatının ne olduğu, nasıl kazanıldığı ve nasıl kaybedildiği konuları, istisnalar yasal düzenlemelerden (Tabiiyyet-i Osmâniye Kanunnâmesi) de bahsedilerek anlatılmaktadır. Yine burada “Kavânin-i Ecnebiyye” başlığı altında Fransız vatandaşlık hukukuyla ilgili bilgiler aktarılmaktadır.

5. Hukuk-ı Umûmiye

Bu başlık altında “kişi hürriyeti” (hürriyet-i şahsiye), bu günkü anlamıyla kişi dokunulmazlığı konusu (kanunsuz tutuklanamama, cezalandırılmama, alıkonama, işkence yapılamama gibi hususlar), yasal dayanaklarıyla birlikte ele alınmaktadır. Kişi dokunulmazlığının sağlanması için bizdeki usuller yanında, mukayeseli hukuk bakımından da (İngiltere (Habeas Corpus) ele

alınmakta, ayrıca dilencilik ve pasaport uygulamasının batılı ülkelerdeki kuralları aktarılmaktadır.

Bu başlık altında kişi hürriyetlerinin sınırlama sebeplerinden biri olan salgın hastalıkların önlenmesi için uygulanan sağlık tedbirleri (zâbıta-yı sıhhiye) konusu; silah taşıma yetkisi mukayeseli olarak işlenmektedir.

6. Serbestî-i Mezâhib

“Serbestî-i mezâhib” başlığı altında esasen bu günkü ifadeyle “din ve vicdan hürriyeti” konusu ele alınmaktadır. Burada devlet-din ilişkisi, üzerinde açıklamalar yapıldıktan sonra, Osmanlı devletinde din özgürlüğünün uygulanma esasları, özellikle Müslüman olmayan teb’anın din özgürlüğü konusundaki kurallar ayrıntılı şekilde aktarılmaktadır. Devamla “kavânin-i ecnebiye” başlığı altında batılı ülkelerde (İngiltere, Rusya, İtalya, Prusya, Avusturya) din ve mezhep özgürlüğünün mevcut durumu ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır.

7. Serbestî-i Tedris ve Tederrüs

Burada, bu günkü ifadeyle eğitim-öğretim hakkı, mecburi eğitim-öğretimin olup olmayacağı, özel okul açılmasının kuralları, özellikle gayri müslim cemaatlerin okul açabilmesinin şartları gibi genel ilkeler yanında, maarif teşkilatı, tahsilin dereceleri (ilk-orta-yüksek öğretim) konuları da ele alınmaktadır. Devamla Fransa, Prusya, Almanya, Avusturya, İngiltere, Belçika, Amerika gibi ülkelerdeki eğitim-öğretim metotları ve teşkilatları hakkında açıklamalara yer verilmektedir.

8. Serbestî-i Matbuat

Burada bu günkü ifadesiyle “basın yayın özgürlüğü” ele alınmaktadır. Basın özgürlüğünün (serbestî-i matbuat) yasal temelleri (Matbuat Nizamnâmesi) yanında, basın özgürlüğü için getirilen kısıtlamalar, gazetelerde yer alan yazılardan sorumluluk konusu, hükümet tarafından gönderilen yazıların yayınlanma zorunluluğu, basın suçları ve bunların yargılanma usulleri açıklanmaktadır. Öte yandan “kavânin-i ecnebiye” başlığı altında basın özgürlüğünün mukayeseli hukuktaki (Fransa, Rusya, Amerika) duruma da aktarılmaktadır.

B. Usul-i İdare (Mekteb-i Mülkiye 6. Sınıflar İçin- 1310 (1894),

Sakızlı Ohannes Efendi tarafından kaleme alınan 1894 tarihli bu eserde yer alan ana başlıklar ve ele alınan konular özet olarak şu şekildedir. (*Not:*

Eserde başlık numaraları bulunmamakta olup tarafımızca konulmuştur).

1. Şirketler Hakkındadır

Bu başlık altında şirketler konusu ele alınmaktadır. Ticaret Kanunnâmesi Hümâyunu'nda şirket türleri (kolektif, komandit, anomim şirket) ve bunların yapıları hakkında kısa açıklamalara yer verilmektedir.

2. İkâmetgâhın Masûniyeti

Bu başlık altında, bu günkü ifadeyle “konut dokunulmazlığı” (mesken masuniyeti) ele alınmaktadır. Konuya ilişkin Ceza Kanunnâmesi hükümleri aktarılmakta, devlet görevlilerinin hangi durumlarda meskene girebileceği, mukayeseli hukuktaki durumla birlikte açıklanmaktadır.

3. Masûniyet-i Emlâk

Bu başlık altında, bu günkü ifadeyle “mülkiyet hakkı” ve dokunulmazlığı anlatılmaktadır. Bu konuya ilişkin mevzuu hukuktaki ve mukayeseli hukuktaki düzenlemeler çerçevesinde, mülkiyet hakkına dokunulabilecek durumlar (müsadere, el koyma vs.) anlatılmaktadır.

4. Menafi'-i Umûmiye İçin İstimlâk-i Emlâk Usulü

Başlıktan da anlaşılacağı üzere, kamu yararının gerektirdiği durumlarda kamulaştırma (istimlâk) yapılması konusu ele alınmaktadır. Mecelle ve bu konuya ilişkin çıkarılan Nizamnâme hükümleri çerçevesinde, istimlâk kuralları ve usulü hakkında bilgiler verilmektedir. Devamla mülkiyet hakkında getirilen diğer sınırlamalar (hakk-ı mürur, hakk-ı sebil, hakk-ı nezaret...vs.) üzerinde durulmaktadır.

5. Sanayi'de Hakk-ı Temellük

Burada da imal edilen veya icat edilen mâmüller bakımından “marka” (alamet-i farika), “ihtira” beratı nedir, bunlar nasıl elde edilir, bunların sağladığı haklar nelerdir gibi konular, Nizamnâme ve mukayeseli hukuk çerçevesinde anlatılmaktadır.

6. Edebiyat-ı Fünun-ı Nefisede Hakk-ı Temellük

Burada, ilim ve edebiyat eserleri sahiplerinin telif hakları konusu, mevzu hukuk ve mukayeseli hukuk bakımından ele alınmaktadır.

7. Arazi ve Maadin ve Ormanlara Müteallik Hukuk-ı Tasarrufiye

Bu başlık altında, Osmanlı devletinde arazi türleri (arazi-yi emîriye-arazi-yi mevkufe-arazi-yi metruke-arazi-yi mevadd) ve hukuki rejimi; Madenler ve çeşitleri (maâdin-i asliye-maâdin-i sathiyeye-taş ocakları), bunların çıkarılmasına ve işletilmesine ilişkin kurallar, ihale usulleri, harç ve rüsum, madenlerin korunması gibi konular; Ormanlar ve çeşitleri (devlet ormanları-vakıf ormanları-kasaba ve köylere ait ormanlar-şahıs ormanları) ve bunların hukuki rejimi konuları ele alınmaktadır.

8. Sa'y ve Amel

Bu başlık altında, bayındırlık faaliyetleri kapsamında özellikle yol ve köprü (turuk ve maâbir) yapımında vatandaşlara kanunla yüklenen çalışma zorunluluğu konusu ele alınmaktadır. Konuya ilişkin Nizamnâme'ye göre 16-60 yaş aralığında olan kişiler, kanunda öngörülen şartlar dahilinde yol ve köprü yapımında bedenen çalışmak veya karşılığında belirlenen ücreti ödemek zorundadırlar. Bu konu ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

9. Devlete Âit İnhisarlar

Burada imali, dağıtımı, satışı devlet tekelinde (inhisar) barut ve diğer yanıcı maddeler, tütün ve tuz konusundaki devlet tekeli anlatılmaktadır. Bunların yanında Devletin posta tekeli ve posta yoluyla taşınacak paketlerin fiyatlandırılması, kamu yararı gerekçesiyle içki üretim ve satışı, zirai ilaçların üretimi ve satışı, ekmek üretimi, matbaacılık, eczacılık ve tabâbet, yıkılma tehlikesi içinde olan binaların yıkılması gibi konularda getirilen sınırlamalar ayrıntılı şekilde aktarılmaktadır.

10. Sayd ve Şikâr

Bu başlık altında av hayvanları ve avcılık konusu, avlanma zamanları, avlanacak hayvanlar, avcılık teskeresi almanın şartları, avcılığa ilişkin suçlar ve muhâkeme usulü ele alınmaktadır.

11. Âsâr-ı Atîka

Bu başlık altında, eski eser (âsâr-ı atîka) ne olduğu, nasıl çıkarıldığı, nasıl korunduğu, mülkiyetinin kime ait olduğu, arazisinde eski eser bulunan kişilerin mükellefiyetlerinin neler olduğu gibi konular ele alınmaktadır.

12. Mekâtibin Masûniyeti

Burada “mekâtibin masuniyeti (mektupların dokunulmazlığı), bu günkü ifadeyle haberleşmenin dokunulmazlığı (haberleşmenin gizliliği) konusu ele alınmaktadır. Bu kapsamda, haberleşmenin dokunulmazlığının kişilik haklarından olduğu ve bu konuya ilişkin yasal düzenlemelerden bahsedilmektedir.

C. Usul-i İdare-i Mülkiye (Mekteb-i Mülkiye 7. Sınıflar İçin- 1311-1312 (1895-1896))

Sakızlı Ohannes Efendi tarafından kaleme alınan 1895-1896 tarihli bu eserde yer alan ana başlıklar ve konular özet olarak şu şekildedir. (*Not. Eserde başlık numaraları bulunmamakta olup tarafımızca konulmuştur*).

1. Kavâid-i Umûmiye: Kuvve-i Umûmiyenin İnkisamı

Müellif burada öncelikle kuvvetler ayrılığı ilkesinden bahsederek, genel devlet iktidarının (kuvve-i umûmiye) kuvve-i kanuniye- yahut kuvve-i teşriiye (yasama gücü), kuvve-i icraiye (yürütme gücü) ve kuvve-i adliye (yargı gücü) şeklinde üçe ayrıldığını ve bunların işlevlerini anlatmaktadır.

Bu kapsamda yürütme gücü (kuvve-i icraiyenin), cihet-i siyâsiye ve idare-i mülkiye şeklinde iki ayırarak ele alınmakta akabinde de idare-i mülkiyenin kuvve-i siyâsiye, kuvve-i kanuniye ve kuvve-i adliye ile farkları ve ilişkileri üzerinde mukayeseli hukuktaki duruma da (Fransa, İngiltere, Almanya...) yer verilerek detaylı açıklamalara yer verilmektedir.

2. İdare-i Mülkiye Tensikati

Bu başlık altında, Devlet-i Âli'nin idarî teşkilâtı, batılı devletlerle mukayeseli olarak anlatılmaktadır. Bu kapsamda idarî teşkilat, “merkezî idare (idare-yi merkeziye) ve mahalli idare (idare-yi mahalliye) şeklinde ikiye ayrılarak incelenmektedir.

(a) *İdare-i Merkeziye*: Eserde merkezî idarenin bakanlıklara (nezâretler-vükelâlık) ayrıldığı, bunların hükümdarın icra vasıtaları olduğu, her birinin kendi görev alanı içinde mevzuatın ahkâmının uygulanmasıyla mükellef olduğu ifade edilmektedir. Devamla o dönemdeki nezaretler, müstakil idareler ve bunların vazifeleri, bakanların sorunlulukları ele alınmaktadır. Bu bağlamda Fransa, İngiltere merkezi hükümetine ilişkin açıklamalarda bulunularak mukayeseler yapılmaktadır.

Merkezi idare kapsamında, Şûrâ-yı Devlet (Fransa Şûrâ-yı Devleti de dahil) ve Divan-ı Muhâsebat (Fransa Divan-ı Muhâsebatı dahil) menşei, yapısı, işleyişi, görev ve yetkileri, kararlarının niteliği, kararlarına karşı başvuru yolları çok ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

(b) *İdare-i Mahalliye*: Bu başlık altında merkezi idarenin taşra teşkilatı ele alınmaktadır. Genel vilâyet idaresi (vilâyetler) kapsamında vâli ve görevleri, vilâyet meclislerinin oluşumu, görev ve yetkileri; livâ idaresi ve livâ idare meclisi, kaza idaresi ve kaza meclisleri, nâhiyeler ve köylerin idaresi konuları teferruatıyla incelenmektedir. Yine bu bağlamda özel bir yönetim şekline tabi olan Hicaz vilâyeti, İstanbul idaresi, eyâlât-ı mümtazeler (sisam ceziresi, cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Bulgaristan Eمارeti ve Rumeli şarki eyaleti, Bosna-Hersek, Kıbrıs ceziresi) konusu hakkında da açıklamalara yer verilmektedir.

(c) *İdare-i Belediye*: Bu başlık altında “Dersâdet idare-i belediyesi” ile “vilâyat-ı idare-i belediyesi” konuları ele alınmaktadır. Bu anlamda söz konusu belediyelerin oluşumu, yapısı, organları, işleyişi, görev ve yetkileri, bütçesi, daireleri gibi konular detaylı olarak anlatılmaktadır.

III. İBRAHİM HAKKI'NIN HUKUK-I İDARE İSİMLİ ESERİ

Mekteb-i Hukuk'ta okutulan “hukuk-ı idare” dersi için hazırlanıp yayınlanan en kapsamlı ilk ders kitabı İbrahim Hakkı tarafından kaleme alınan iki ciltlik “Hukuk-ı İdare” isimli eser olduğu anlaşılmaktadır.

A. Hukuk-ı İdare- Birinci Cilt- İbrahim Hakkı - 1312 (1896)

Toplam 388 sayfadan oluşan eserde ele alınan konular ana hatlarıyla şu şekildedir. Eserin başında “Mukaddime” ve “Derslerin suret-i taksimi” başlıklı açıklamalar, sonunda “fihrist” başlığı altında konu başlıkları ve sayfa numaraları yer almaktadır.

Mukaddime: Eserin “mukaddime” başlığını taşıyan giriş kısmı, hukuk ilminin bölümleriyle başlamaktadır. Bu cümleden olarak tabî hukuk- mevzu hukuk; yazılı hukuk- örfî hukuk; siyasî hukuk-hususî hukuk; hukuk-i siyasiye-i hâriciye-hukuk-ı siyâsiye-i dâhiliye; Hukuk-ı siyâsiye-i umûmiyenin hukuk-ı esâsiye, hukuk-ı idare ve hukuk-ı cezaiye şeklinde taksiminden söz edilmekte ve bunların kısaca konuları ifade edilmektedir.

Devamında anayasa hukukuna giriş konuları ile idare hukukunun anayasa hukuku ve medeni hukuktan farkları, idare hukukunun konusu ve

sınırları; idare gücünün kuvve-i icraiye ve kuvve-i adliye ile olan ilişkisi; mahkemelerin bağımsızlığı (mehâkimin istiklali) için gerekli şartla gibi konulara da değinilmektedir.

Derslerin Suret-i Taksimi: Müellif bu başlık altında idare hukuku dersinde, hangi konuların ve hangi sırayla işleneceği konusunda Fransa ve bizde her müellifin farklı bakış açısı olduğunu, kendisinin Fransız idare hukuku hocası Jöl Malle'nin tasnifini benimsediğini ifade ettikten sonra, konuları beş ana kısma ayırdığını belirtmektedir. Birinci kısımda idari teşkilat ve memur hukukunu; ikinci kısımda manevi kamu hizmetleri diye tabir ettiği mezhepler, neşriyat ve maarif konuları; üçüncü kısımda idarenin malları (arazi, orman, maden) ve istimlak konularını; dördüncü kısımda sanayi, ticaret, hayır kurumları ve emekli sandığı konularını; beşinci kısımda ise askerî hizmetler ile maliye ve vergi konularını ele aldığını beyan etmektedir.

1. Birinci Kısım: Heyet-i İdare-i Mülkiye⁶⁹

a. Birinci Fasıll: İdare-yi Merkeziye⁷⁰

(1)⁷¹ *Nezâretler:* Burada, Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilâtı yani Heyet-i Vükelâ ve Nezâretler hakkında bilgiler verilmekte ve o tarihteki heyet-i vükela üyeleri belirtilmektedir⁷². Devamında bakanların düzenleyici işlem yapma yetkileri, bakanlık teşkilatları hakkında genel bilgiler, her bir bakanlığın görevleri hakkında bilgiler verilmektedir.

(2) *Şûrâ-yı Devlet:* Şûrâ-yı Devlet Nizamnâmesi çerçevesinde, Şûrâ'nın oluşumu, çalışma düzeni, görev ve yetkileri ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır.

(3) *İdare-i Kadime-i Merkeziye:* Devlet-i Âliye-i Osman'î'nin kuruluşundan (Osman Gazi döneminden) Tanzimat'a kadarki merkezî idare teşkilatı hakkında açıklamalar yapılmaktadır.

(4) *Memâlik-i Ecnebiyede İdare-i Merkeziye:* Fransa, İngiltere, Belçika,

⁶⁹ Kısım önünde yer alan 1, 2, 3... şeklindeki numaralar tarafımızca konulmuştur (RÇ).

⁷⁰ Fasıll başlıkların önünde yer alan a, b, c... şeklindeki başlık harfleri tarafımızca konulmuştur (RÇ).

⁷¹ Buradaki 1, 2., 3... şeklindeki numaralar eserde yer almaktadır.

⁷² O tarihteki Heyet-i Vükelâ üyeleri (s.21): Sadrazam, Meşihat-ı uzma, Seraskerlik, Bahriye Nezareti, Tophane Müşiriyeti, Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti, Maliye Nezareti, Evkaf Nezareti, Maârif-i Umumiye Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Şûrâ-yı Devlet reisi ve Makam-ı Sadaret Müsteşarı.

Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, Rusya gibi ülkelerin merkez teşkilatları hakkında bilgiler verilmektedir.

b. İkinci Fasıl: İdare-yi Vilâyât

(1) *Memâlik-i Osmaniye'nin Suret-i İdaresi*: Devletin mülkî taksimatı ele alınmaktadır. İmtiyazlı olanlar hariç, mülkî taksimatın vilâyet, livâ ve kaza şeklinde olduğu ifade edilmektedir.

(2) *Vâli*: Vilâyet idaresinin en yüksek yöneticisi olan vâlinin atanması, görev ve yetkileri, bakanlıklarla olan ilişkisi, adliye ile olan münasebeti gibi konular ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır.

(3) *Merkez-i Vilâyet Memurini*: İdare-yi Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi çerçevesinde, vilayette görev yapan vilâyet memurları⁷³ (il müdürleri), bunların atanması, görev ve yetkileri, sorumlulukları hakkında bilgi verilmektedir.

(4) *Meclis-i İdare-yi Vilâyet*: Bu meclisin idareye ve davalara ilişkin görevleri olduğu, burada sadece idareye ilişkin görevlerinden bahsedileceği belirtildikten sonra, meclisin maliye işleri, nâfia işleri, belediye işleri ve mülkî idareye ilişkin görevleri hakkında bilgiler verilmektedir. Akabinde meclisin oluşumu (tabii üyeler, seçilmiş üyeler), işleyişi, karar alma usulleri gibi konular ele alınmaktadır.

(5) *Livâ idaresi*: Mülkî taksimatın ikincisi olan Livâ'ların, Mutasarrıf denilen idareci tarafından yönetildikleri; Mutasarrıfların, vâlinin emrinde olduğu (olağanüstü güvenlik sorunu halinde adliye nezaretiyle yazışma dışında) bakanlıklarla doğrudan yazışamayacakları ifade edildikten sonra, vâlinin vilâyet düzeyindeki görev yetkileri, livâ düzeyinde Mutasarrıf tarafından yerine getireceği belirtilmektedir. Yine livâ müdürleri ve livâ meclisinin görev ve yetkileri hakkında da açıklamalara yer verilmektedir.

(6) *Kaza idaresi*: Mülkî taksimatın üçüncüsü olan kazaların "kaymakam" tarafından yönetildiği, mutasarrıfların livâlara ilişkin görev ve yetkilerine benzer şekilde aynı görev yetkilerin kaymakam tarafından kazalarda geçerli olduğu ifade edildikten sonra, kaza memurları ve kaza meclisinin görev ve yetkileri hakkında malumat verilmektedir.

⁷³ O tarihteki vilayet memurlukları (s.62): Defterdar, Mektupçu, Umur-ı Ecnebiye Müdürü, Tarik Emni, Defter-i Hakani Müdürü, Emlâk Müdürü, Nüfus Müdürü, Evkaf Muhasebecisi, Alay Beyi.

(7) *İdare-yi Nevâhî*: Kaza sınırları içindeki köy ve çiftliklerden “nâhiye” oluşturulduğu, bunların Nâhiye Müdürü tarafından yönetildiği, ayrıca nâhiye meclisi bulunduğu ifade edildikten sonra, bunların görev ve yetkileri hakkında açıklamalara yer verilmektedir.

(8) *Köy İdaresi*: Köylerin muhtar ve ihtiyar meclisleri tarafından idare olduğu belirtildikten sonra Vilayât Nizamnâmesi çerçevesinde bunların göreve gelişleri, görev ve yetkileri hakkında bilgiler verilmektedir.

(9-16) *Ayrıcalıklı olanlar*: Eserin bu kısmında, bazı ayrıcalıklara sahip olan mülkî idare teşkilatlarından [(9) Bulgaristan Emâreti, (10) Tunus Eyâleti, (11) Mısır Hidiviyeti, (12) Şarkî Rumeli Vilâyeti, (13) Sisam Emâreti, (14) Girit Vilâyeti, (15) Cebel-i Lübnan Sancağı, (16) Elviye-i müstakile (Çatalca, İzmit, Kala-i Sultaniye, Kudüs-i Şerif, Zor, Bingazi)], bunların neden ayrıcalıklı oldukları, ne gibi ayrıcalıklara sahip oldukları ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

(17) *İdare-yi Kadime-yi Vilayât*: Bu başlık altında, Devletin kuruluşundan Tanzimat’a kadar vilayet teşkilatının nasıl olduğu ve geçirdiği değişiklikler hakkında detaylı açıklamalara yer verilmektedir.

(18) *Bazı Memâlik-i Ecnebiye*: Bu başlık altında taşra teşkilatı bakımından Fransa ve İngiltere uygulamaları hakkında detaylı açıklamalara yer verilmektedir.

c. Üçüncü Fası: İdare-yi Belediye

(1) *Vilayât İdare-yi Belediyesi*: 1294 tarihli Vilayât Belediye Kanunnâmesi çerçevesinde, vilâyetlerde belediyelerin oluşumu, organları, görev ve yetkileri, çalışma usulleri hakkında detaylı açıklamalara yer verilmektedir.

(2) *Dersaâdet İdare-i Belediyesi*: Dersaâdet (İstanbul) belediyesinin tarihi, oluşumu, organları, görev ve yetkileri, çalışma usulleri gibi konular detaylı şekilde açıklanmaktadır.

(3) *İtihâbât-ı Belediye*: Belediye seçimleri, seçmen olabilme koşulları ve seçimlerin usulü hakkında bilgiler verilmektedir.

(4) *Bazı Memâlik-i Ecnebiyede İdare-i Nevâhî ve Beledî*: Fransa, İngiltere, Amerika gibi ülkelerde nahiye ve belediye yönetimlerinin oluşumu ve işleyişi hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir.

d. Dördüncü Fası: Zabıta

(1) *Zabıta-yı İdare*: Bu başlık altında, bugün “kolluk faaliyeti” şeklinde isimlendirdiğimiz, güvenlik kamu hizmeti ele alınmaktadır. Hükümet-i icraiyenin asayışı, can ve mal emniyetini muhafazaya memur olan kısmına zabıta (police) denir denildikten sonra⁷⁴ zabıtanın “siyasî zabıta”, “adlî zabıta” ve idarî zabıta” olarak üç kısma ayrıldığı belirtilmektedir. Siyasî zabıtanın bugünkü ifadeyle istihbarat görevi yapan birimi; adlî zabıtanın suçlarla ilgili faaliyet yürüten kısmını; idarî zabıtanın ise memlekette asayiş ve intizamın sağlanması görevini yürüten kısmı ifade ettiği belirtilmektedir. Jandarmanın görev itibarıyla zabıta (polis) sayıldığı ancak oluşumu ve yönetimi açısından askeriye dahil olduğu belirtilmektedir.

Bu genel bilgilerden sonra, Memâlik-i Osmaniye’de kolluk teşkilatının Dersaadet’teki ilk oluşumu, taşrada teşkili ve sonraki gelişimi ele alınmaktadır. Devamla zabıtanın görev ve yetkileri, silah kullanma yetkisi, yetkilerin sınırları, kişi dokunulmazlığı ve mesken masuniyeti ve bunların istisnaları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

(2) *İdare-yi Örfiye*: Açıklamalar örfi idarenin tanımıyla başlamaktadır. Bu tanımdan günümüzdeki anlamıyla “sıkıyönetim”in kastedildiği anlaşılmaktadır⁷⁵. Örfi idarenin hangi sebeplere dayanılarak nasıl ilan edileceği, Divan-ı Harb’in yetkilerinin genişlemesi, bu mahkemede görülecek suçların neler olduğu İdare-i Örfiye Kararnamesi çerçevesinde açıklanmaktadır.

(3) *Tahrir-i Nüfus*: Nüfus sayımı ve nüfus kayıtlarının tutulmasının gerekliliği, bu işler için kurulan teşkilatlar (Sicill-i Nüfus İdaresi vs.) ve gelişimi, vatandaşların nüfus siciline kayıt zorunluluğu, nüfus tezkeresi, doğum-ölüm, evlenme-boşanma gibi olaylarının nüfus siciline kaydı gibi hususlar Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi çerçevesinde açıklanmaktadır.

(4) *Pasaport ve Mürûr Tezkereleri*: Devlet sınırları dışına çıkma ve içeri girmede izin alınması usulünün tarihinin çok eskiler dayandığı ifade edildikten sonra, Pasaport ve Mürûr Nizamnâmeleri çerçevesinde, pasaport ve mürur

⁷⁴ “Hükümet-i icraiyenin asayiş ve istirahat-ı umumiyeyi ve ahalinin hukuk-ı medeniye ve tassarrufiyeleriyle can ve mal emniyetlerini muhafazaya memur olan kısmına zabıta (police) ulak olunur” (s.168).

⁷⁵ “İdare-yi Örfiye (Etat de Siege), Hükümet-i mülkiye yerine, bazı ahvalde idare-i askeriyenin kaim olması ve birtakım hukuk-ı siyasiyenin tatili demek olup irade-i seniyye ile ilan ve tesis edilir” (s.183).

tezkerelerinin verilmesi şartları ve usulü, sınırları, denetimi gibi konular ele alınmaktadır.

(5) *Zabıta-yı Saydiye*: Avcılık, avlanma yasakları, av tezkeresi almanın koşulları ve kimlere verilemeyeceği, av silahlarının taşınması, avcılığa ilişkin suçlar gibi konular ele alınmaktadır.

(6) *Zabıta-yı Sıhhiye*: Memlekette genel sağlığın korunmasına sıhhiye zabıtası adı verilmekte olup; sağlığa zararlı sanayi kuruluşlarının denetim altına alınması, defin işleri ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele konularının bu zabıtanın görevleri arasına girdiği ifade edilerek bunların her biri hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir.

(7) *Zabıta-yı Belediye*: Belediye zabıtasının, belediye başkanları ve belediye çavuşlarının emrine tahsis edilen görevlileri ifade ettiği⁷⁶ bunların şehremaneti çavuşları, komiserler ve serkomiserlerden oluştuğu belirtilmektedir. Bu konuya ilişkin düzenlemeler ve belediye zabıtasının görevleri üzerinde de durulmaktadır.

e. Beşinci Fasıl: Memur-in-i Mülkiye Hakkında Ahkâm-ı Umumiye

(1) *Memurînin Kabul ve İstihdamı*: Memur olabilmenin genel şartları (teb'dan olmak, yirmi yaşını tamamlamak, ilgili memurluk için gerekli seviyede diploma sahibi olmak vs.) memurların görev ve yükümlülükleri (emre itaat gibi), bakan ve vâlilerin yakınlarını memuriyete atama yasağı, kaymakamlar ve nâhiye müdürlerinin atanma usulleri, memurların istifası ve tekrar memur olabilmelerinin şartları gibi konular açıklanmaktadır.

(2) *Memurîn-i Mülkiye Komisyonu*: Bu komisyonun oluşumu ve göreve başlamaları, görevleri (vâliler dışında mülkiye ve maliye memurları seçimlerini yapıp mütalaa sunmak, memurların teftişini yapmak, memur yargılamasında ilk incelemeyi yapmak... vs.), mülkiye ve maliye müfettişlerinin görev ve yetkileri ele alınmaktadır.

(3) *Memurîn Kefâleti*: Bazı memuriyetlere (hazine muhasebecileri, defterdarlar, vilâyet muhâsebecileri, evkaf ve arazi memurları, kaza mal müdürleri... vs) atanabilmek için kefalet alındığı, bu kefaletin alınması usulü, zimmeti sabit olan memurdan bunun tahsili gibi konular kefalet Nizamnâmesi çerçevesinde izah edilmektedir.

⁷⁶ “Zabıta-yı Belediye unvanını Şehremaneti ve devâir-i belediye çavuşlarına tahsis eylemek icab eder” (s.207-208).

(4) *Tahlif Usulü*: Memurların göreve başlarken yemin ettirildiğinden bahsedilmektedir.

(5) *Memurînin Terakkisi*: Memurların, memurluk kademelerinde ilerlemesi konusunda “kıdem esası” ve “imtihan usulü” gibi yöntemlerin bulunduğu, bunların yararları ve sakıncaları, bu iki usulün birlikte uygulandığı, bazı memuriyetlerin istisna oluşturduğu anlatılmaktadır.

(6) *Memurînin İnfisali*: Memuriyetin sona ermesi halleri (azil, kadronun lağvı, mahkûmiyet...vs.), azledilen memurlara maaş ödenmesi ve şartları hakkında açıklamalara yer verilmektedir.

(7) *Memurînin Tekaüdü*: Memurların emeklilik işleri, emeklilik şartları ve uygulaması gibi konular Memurîn-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnâmesi çerçevesinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

f. Altıncı Fası: Mehâkim-i İdare

(1) *Memurîn Muhâkemesi*: Devletin davacı veya davalı olduğu davalara idari dava denildiği; bu davayı, üyeleri devlet tarafından atanan ve adli yargı hâkimleri gibi teminatlara sahip olmayan kişilerden oluşan idare mahkemelerinin gördüğü; idari davaların devlet ile kişiler arasındaki ihtilaftan doğan davalar ile memurların görevleri dolayısıyla açılan davalar olarak ikiye ayrıldığı ifade edilmektedir.

Memurların yargılanmasının ilk aşamasının, memurun kendi dairesinde başladığı, burada savunmasının alındığı, yargılama işlerinin idarî yargı görevi yapan livâ ve vilâyet idare meclislerinde yapıldığı, bazı üst düzey memurların yargılanmasının hükümet kararıyla olabildiği gibi konular Memurîn Nizamnâmesi hükümleri çerçevesinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

(2) *Mecalis-i İdare*: İdare meclislerinin yargılama görevi hakkında bilgi verilmektedir.

(3) *Şûrâ-yı Devlet*: Şûrâ-yı Devlet’in memurun yargılamasına ilişkin görev ve yetkileri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

(4) *İhtilaf*: Burada adli mahkemeler ile idarî mahkemeler arasında çıkan yetki ve görev ihtilaflarının çözümü, bu konuda önceleri Şûrâ-yı Devlet’in yetkili kılındığı, sonra özel yetkili merci olarak Encümen-i İhtilaf’ın tesis edildiği, bu kurulun Şûrâ-yı Devlet reisinin başkanlığında temyiz mahkemesi ve Şûrâ üyelerinden oluştuğu belirtildikten sonra, ihtilafların çözüm usulü hakkında bilgiler verilmektedir.

(5) *Divan-ı Muhâsebat*: Bir mahkeme olmasa bile istişârî bir mercii de olmadığı, maliye memurlarını denetleme haklarında ilam niteliğinde hükümler verebilmesi, üyelerin dokunulmazlıklardan yararlanması gibi hususlar dikkate alınarak, Heyet-i İdare kısmında incelenmesinin uygun olduğunu ifade edilmektedir. Akabinde Divan-ı Muhâsebat'ın oluşumu, bakanlıklardan bağımsız oluşu, işleyişi, üyelerin, memurları, hesapların incelenmesi, dairelerde görüşülmesi, verilen hükümlerin icrası, maliye bakanlığının hazırladığı kesin hesap kanunu ve umumi hesap cetvellerinin denetimi, maliye sisteminin islahatı hakkında görüş bildirmesi gibi hususlar hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir.

Kısım-ı Evvele İlâvât: Birinci kısmın tab'ından sonra yayınlanan ve değiştirilen mevzuatlar nedeniyle ilaveler yapılması gereğinden bahisle; (1) Şûrâ-yı Devlet, (İdare-yi Vilâyat, (3) Girit Vilâyeti, (4) Memurîn-i Mülkiye Komisyonu hakkında açıklamalar yapılmaktadır.

2. İkinci Kısım: Heyet-i İdareye Mevdû Menafî-yi Maneviye

a. Birinci Fası: Mezâhib

(1) *Serbestî-yi Edyan*: Burada din özgürlüğü konusu ele alınmaktadır. Öncelikle din özgürlüğünün herkesin dinin ve mezhebinden dolayı devlet tarafından kınanmaması, eşitsizliğe uğratılmaması ve ibadet cihetiyle bazı kısıtlamalara tabi tutulabilmesi ifade edildikten sonra, İslamiyetin zuhurundan itibaren din ve mezhep özgürlüğünü tanıdığı ve İslam devletlerinin bunu tatbik ettiği, batı ülkelerinde ise bu konuda tam tersi bir uygulama cereyan ettiği açıklanmaktadır.

Devamla Devlet-i Osmaniye'nin dininin “Din-i İslam” olduğu, ancak bütün dinlere de özgürlük tanındığı, devamla devletin resmi dini konusundaki yaklaşımlar, Prusya, Almanya, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde din özgürlüğü ve devletin dini konusunun nasıl olduğu hakkında açıklamalara yer verilmektedir.

(2) *İmtiyazat-ı Mezhebiye*: Gayri müslim teb'anın din ve mezhep özgürlüğü yanında, inançlarıyla alakalı olduğun için medeni hukuk (evlenme, boşanma vs.) bakımından sahip oldukları ayrıcalıklar ele alınmaktadır.

(3-11) *Gayri Müslim cemaatler*: Burada (3) Rum Cemaati, (4) Emeni Cemaati, (5) Bazı Cemaat-i Kedime-yi İseviye, (6) Latin Cemaati, (7) Ermeni Katolik Cemaati, (8) Sair Katolik Cemaatleri, (9) Bulgar Cemaati, (10) Protestan Cemaati, (11) Musevi Cemaati başlıkları altında, bu cemaatlerin tanınmasının tarihi süreci, devlet nezdinde temsiliyetleri, en yüksek ruhani

reislerinin göreve gelişleri, görev ve yetkileri, hükümet ile ilişkileri gibi konular çok ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

b. İkinci Fası: Matbuat

(1) *Matbuat-ı Mevkute*: Matbuatın fikri terakkiyatın temel unsurlarından olduğu, matbuatta belli bir süreyle çıkarılanlara “matbuat-ı mevkute” diğerlerine ise “matbuat-ı gayri mevkute” ismi verildiği ifade edildikten sonra, Hükümet-i Seniyye-yi Osmaniye’de matbuat-ı mevkute konusundaki düzenlemeler ve uygulamalar hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Bu bağlamda gazete, dergi gibi süreli yayınlar için, kimler çıkarabilir, şartları nelerdir, usulü ve denetimi nasıldır, ruhsatsız çıkarılanlar için öngörülen müeyyideler ve tatbiki, basın suçları (kadh ve zemm) için öngörülen yaptırımlar gibi konular ele alınmaktadır.

(2) *Matbaalar*: Memâlik-i Osmaniye’de matbaa kurulması ve işletilmesinin şartları, usulü, matbaa ruhsatlarının verilmesi, basılacak eserin dili, yabancı dilde basım şartları, yabancı eserlerin ülke içinde basımı, hakkında eser basılması yasaklanan konular, basılı eserlerin dağıtımı ve satışı gibi hususlar açıklanmaktadır.

(3) *Tiyatrolar*: Tiyatro kitaplarının ve temsilinin ruhsata tabi olduğu belirtilmektedir.

c. Üçüncü Fası: Maârif-i Umûmiye

(1) *İdare-yi Maârif*: Memâlik-i Şâhâne’de câri olan maârif teşkilatı, bu bağlamda Maârif Nezareti, Meclis-i Kebir-i Maârif, Encümen-i Teftiş ve Muayene ve Tetkik-i Müellefat Heyeti, taşradaki maarif müdüriyetleri, mektep türleri, maârif teşkilatının gelirleri hakkında bilgilere yer verilmektedir.

(2) *Mekâtib-i Sıbyaniyye ve Rüşdiyye*: İlköğretimin mecburiyeti, ilköğretim kurumları olan sıbyan mektepleri ve rüştiyeler hakkında (açılması, tahsil müddeti, masraflarının karşılanması, maarif nezaretinin eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması vazifesi, gayr-i müslim cemaatlerin ilköğretim okulları açabilmesinin şartları, okullarda okutulacak konular ve öğrenciler için öngörülen disiplin yaptırımları hakkında bilgi verilmektedir.

(3) *Mekâtib-i İdâdiyye ve Sultânîye*: Bu başlık altında, bugünün lise seviyesine denk olan idâdi ve sultaniye mekteplerinin yapısı, tahsil müddeti, müfredatı, öğretmenleri konusunda bilgiler verilmektedir.

(4) *Mekâtib-i Âliye*: Yükseköğretim seviyesinde mektepler olan

Dârümuallimin, Dârümuallimât, Dârulfünun ve Sanayi-i Muhtelif mekteplerinin tarihi gelişimi, yapıları ve şubeleri, öğrenci kabulü şartları, tahsil süreleri gibi konular Nizamnâme hükümleri çerçevesinde ele alınmaktadır.

(5) *Serbetî-i Tedris ve Mekâtib-i Hususiye*: Anayasa ve Nizamnâme çerçevesinde eğitim-öğretim serbestisi, ilköğretimin mecburiyetinin Memâlik-i Osmaniye'deki durumu hakkında bilgiler verilmektedir.

(6) *Âsar-ı Atîka*: Eski eserlerin çıkarılması, devletin mülkiyetinde olması, bunları elde eden ya da bulan kişilerin yükümlülükleri, konuya ilişkin ruhsatlandırmalar, eserlerin yurt içinde nakilleri ve yurt dışına çıkarılması usulleri, yurt dışından ülkeye getirilmesi konuları Nizamnâme çerçevesinde anlatılmaktadır.

(7) *Kütüphaneler*: Kütüphaneler hakkında kısa açıklama yer almaktadır.

B. İbrahim Hakkı-Hukuk-ı İdare- İkinci Cilt- 1308 (1892)

Eserin ikinci cildi, birinci ciltte anlatılan konuların devamı olarak ele alınmış, birinci ciltte yer alan “Birinci kısım” ve “ikinci kısım”dan sonra, ikinci cilt “üçüncü kısım” şeklinde başlamaktadır.

1. Üçüncü Kısım⁷⁷: Heyet-i İdareye Mevdû Olan Menafî-i Maddiye

a. Birinci Fasıl: Emlâk⁷⁸

(1) *Mülk-i Metrûk ve Mülk-i Hâs*: Kamu mallarının “kamunun kullanımına sunulan mallar (arazi-i metruke⁷⁹) ve mülk-i has (medeni hukuk hükümlerine tabi emlâk) şeklinde ikiye ayrılarak başlayan açıklamalar, metruk arazinin örnekleri⁸⁰, devletin bunlar üzerindeki yetkileri, bu arazilerin ayrıcalıkları (devir ve ferağ edilmezlikleri vs.) gibi hususlar açıklanmaktadır.

⁷⁷ Kısım başındaki numaralar tarafımızca konulmuştur (RÇ).

⁷⁸ Fasıl başındaki a,b, c... gibi başlık harfleri tarafımızca konulmuştur (RÇ).

⁷⁹ “Birinci kısım umum-ı nas için terk edilmiş olan yerlerdir ki buna Fransızca “Domaine public” itlak olunur. Arazi Kanunnamesinin beşinci maddesinde bu gibi istimali umum-ı nassa veyahut bir mahall-i muayyen ahalisine terk edilmiş olan araziye arazi-i metruke namı verilmiş olduğundan, ondan iktibasen bu birinci kısım dâhilinde olan emlâkın cümlesine “mülk-i metruk” denilmek münasip görülmüştür” (s.6).

⁸⁰ “Devletin emlâk-ı metrukesi umumen turuk ve maâbir, meydanlar, panayır ve Pazar mahalleri, nehir, dere göller, deniz sahilleri, limanlar, devletin arazi-i bahriyesinden olan deniz kısımları misilli yerler olup, bu mahallerden umum ahali ve sekân-ı memleketin hak ve mürur ve istifadesi olduğundan devlet bunları yalnız idare ve muhafazasına memurdur” (s.6-7).

Devamında emlak-ı has konusu ele alınmakta, bunların örnekleri⁸¹, devletin bunlar üzerindeki yetkileri anlatılmaktadır.

(2) *Ebniye-i Mîriye ve Vakfiyenin İnşaat ve Tamirâtı*: Devlete ve vakıflara ait binaların yapımı ve tamiri ve bu konuda takip edilecek usul ele alınmaktadır. Bu bağlamda öncelikle inşaat ve tamiratın keşfi ve usulünün belirlenmesi, ikinci olarak bu işlerin yetkili mercilerde müzakere edilmesi ve ihale yöntemi (münâkasa) usulünün cereyan edeceği, her idari birimin belli bir meblağa kadar bu işlerde yetkili kılındığı, son olarak kabul keşfi yapılacağı gibi konular anlatılmaktadır.

(3) *Ormanlar*: Tabii güzellik, servet kaynaklarından biri, yakacak tedariki, gemi inşaatı, havanın temizliği, tarım gibi konularda faydaları olan ormanlar hakkında Orman Nizamnâmesi yapıldığı; bu kapsamda ormanların sınıflandırılması (mîrî ormanlar, vakıf ormanlar, kasaba ve köy baltalıkları, kişilere ait ormanlar), bunlar üzerindeki yetkiler, bunların işletilmesi, ağaçlandırma usulleri, orman rüsumu, bu konuya ilişkin suç ve müeyyideler gibi konular ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

b. İkinci Fasıl: Maâdin

Fasıl başlığı altında, maden çeşitleri (maâdin-i asliye⁸², maâdin-i sathiyeye⁸³ ve taş ocakları), bunların çıkarılması, işletilmesi, devletin yetkileri, vatandaşların hak ve sorumlulukları, İngiltere, Fransa ve Rusya uygulamalarıyla mukayeseli olarak genel bilgiler verilmektedir.

(1) *Maâdin-i Asliye*: Aslı madenler hakkında genel kurallar, bu madenlerin çıkarılma ve işletilme usulleri (ruhsatlandırma, ihale şartları, maden işletme hakkı olanların (maden mültezimleri) hak ve sorumlulukları, maden ocağına komşu arazi sahipleriyle olan hukuk ilişkiler, madenlerin muhafazası, maden

⁸¹ “Devletin emvâl ve emlak-ı hâssası iki tarzda olabilir. Evvela emvâl-i gayr-i menkule devair ve ebniye-i mîriye ve mîrî ormanları ve ale’l-umum Hazine-i Maliyeye ait çiftlikler ve arazi, akârât ve sair her türlü irad getirir mahalleri, fabrika ve makine ve dest-gâh gibi sabit sermayeleri müştemildir” (s.9).

⁸² “Maâdin-i asliye (Mines)’den madûd olan mevad zîr-i zeminde arzın derinliğine doğru damar (filon) ve tabaka (couche) veyahut mahzen (amas) halinde bulunan altın, gümüş, platin, civa, kurşun, demir, bakır, maden kömürü, petrol, levha taşı, porasit ...” (s.33).

⁸³ “Suret-i gayr-ı muntazamada sath-ı arzda bulunan ve ameliyât-ı sathiyeye ile istihsal olunabilen demir cevherleri ve kibriyet-i hadîde tahvili kabil piritli topraklar, madenli ve kumlu topraklar, mahrûkat makamında istimal olunan torp ve sair bunlara mümasil mevadda maâdin-i sathiyeye (minieres)’den add ve itibar edilir” (s.33).

işletmesine son verilmesi şartları gibi konular detaylı olarak aktarılmaktadır.

(2) *Maâdin-i Sathiyeye*: Arazilerinde sathî madenler olan kişilerin bunlar üzerindeki hak ve yetkileri, işletme ruhsatları, devletin yetkileri gibi konular hakkında bilgi verilmektedir.

(3) *Taş Ocakları*: Taş ocakları hakkında genel kurallar, ocakların yapılması ve işletilmesi kuralları, kişilerin ve devletin hak ve yetkileri, ocaklardan alınacak rüsum ve harçlar, ocakların muhafazası, kurallara aykırı davrananlara tatbik edilecek müeyyideler aktarılmaktadır.

c. Üçüncü Fasıl: Umur-ı Nâfia

(1) *Nezâret-i Umur-ı Nâfia*: Burada öncelikle bayındırlık işlerinin (umur-ı nafia) tanımı⁸⁴, devlet veya şahıs arazileri üzerinde inşa edilecek yollar, köprüler, limanlar, rıhtımlar, mektepler, demir yolarının umur-ı nâfiadan oldukları, bunların gelir getirici vasfa sahip olup olmadıklarının önem arzetmediği gibi hususlara yönelik bilgiler aktarılmaktadır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin kadim uygulamasının nasıl olduğu, tarihi süreç ve Nâfia Nezaretinin oluşturulması, bu bakanlığın teşkilatı, görev ve yetkileri detaylı olarak incelenmektedir.

(2) *Umur-ı Nâfianın Suret-i İhale ve İcrası*: Söz konusu bayındırlık faaliyetlerinin ihale ve icrası görev ve yetkisinin Nâfia Nezaretinde olduğu belirtildikten sonra, bu faaliyetlerin doğrudan devlet tarafından veya imtiyaz usulüyle yaptırılabilceği, bakanlığın bir plan dahilinde hangi işlerin yapılacağını belirleyip bütçesine bunun karşılığını koymasına gerektiği, hangi işlerin bakanlık tarafından hangilerinin de valilikler tarafından yapılacağı, imtiyaz verilmesi halinde imtiyaz sözleşmelerinde yer alması gereken temel kuralların neler olacağı detaylı olarak aktarılmaktadır.

(3) *Şimendiferler*: Bayındırlık faaliyetlerinin en başında gelen demiryolları inşasının daha çok yabancı şirketlere imtiyaz yoluyla inşa ettirilip işletilmeye başlandığı ifade edildikten sonra bunların örnekleri verilmektedir. Devamla demiryolu imtiyazlarında sözleşmede bulunması gereken hususlar detaylı olarak aktarılmaktadır.

⁸⁴ “Nef-i umum-ı nassa şâmil olmak üzere gerek arazi-i metrukede ve gerek devlet veya eşhas-ı maneviye ve efrada ait arazide icra edilen her türlü imalât ve inşaata umur-ı nâfia namı verilir” (s.63).

(4) *Turuk ve Maâbir*⁸⁵: Klasik dönemde yollar ve köprülerin inşasının nasıl olduğu hakkında kısa bir açıklamadan sonra Turuk ve Maâbir Nizamnâmesi çerçevesinde yolların tasnifi (turuk-ı sultaniye⁸⁶, vilâyet caddeleri⁸⁷ sancak yolları⁸⁸, nevâhi yolları⁸⁹), bu yolların inşasında kişilere düşen mükellefiyetler (bedenen çalışma, hayvan çalıştırma ya da bedelini ödeme), bakanlık memurlarınca yolların güzergâhlarının belirlenmesi, mevcut yol ve köprülerin tamiratı usulleri gibi konular ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

(5) *Tanzimat-ı Belediye*: Umur-u nâfiadan olan ve bazı beldelerde faaliyet gösteren tramvay ve tünel hatları, şehir vapur hatları, elektrik-gaz hizmetleri, fenerler, liman ve rıhtım işletmeleri, nehirlerdeki seyr-i sefain işleri, kanallar gibi faaliyetlerin idare tarafından veya imtiyaz yoluyla inşa ve işletilmesi konuları işlenmektedir. Devamında imar işleri (binalar ve sokakların yapımı, ruhsatlandırılması, isimlendirilmesi vs.) hakkındaki düzenlemeler, bu konuda merkezi idarenin ve taşra idarelerinin görev ve yetkileri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

d. Dördüncü Fasıl: Menâfi-i Umumiye İçin İstimlâk

(1) *İstimlâk Kararnâmesi*: Kamu yararı için bazı kişisel zararların göze alınması⁹⁰ kaidesinden yola çıkılarak kamu yararı (menâfi-i umumiye) gerektirdiğinde istimlâk (kamulaştırma) yapılabileceği ve İstimlâk Kararnâmesi ile bu konunun düzenlendiği ifade edildikten sonra; istimlâk uygulamasında geçerli olan kamu yararına bir ihtiyacın doğması, yetkili mercilerce kamu yararı kararının alınması, arazinin ve kıymetinin belirlenmesi, hak sahiplerinin belirlenmesi ve bildirim, hüküm encümeni kararı, bedelin tediyesi gibi genel kuralları hakkında bilgi verilmektedir.

(2) *Bazı Memâlik-i Ecnebiyede Menâfi-i Umumiyye İçin İstimlâk Usulü*: Fransa başta olmak üzere Rusya, İtalya, Prusya, Avusturya, İngiltere, Amerika

⁸⁵ Turuk: Yollar; Maâbir: Köprüler.

⁸⁶ “Vilayât merkezlerinden Dersaadet’e ve iskelelere, demir yollarına müntehi olan büyük caddeler ki bunlara Nâfia Nizamnâmesi ‘turuk-ı sultaniye’ tesmiye eylemiştir” (s.88).

⁸⁷ “Vilayât merkezleri beynindeki caddeler” (s.88).

⁸⁸ “Kazadan kazaya olan yollarla kazalardan büyük caddelere ve demiryollarına ve iskelelere giden yollar” (s.88).

⁸⁹ “Dördüncüsü sınıf-ı sabıkta muharrer kazadan kazaya giden yolların aynı olup fakat daimî suretle araba mürur ve ubûruna mahsus olmayan nevâhi yollarıdır” (s.89).

⁹⁰ Nef’i âmm için zarar-ı hâss ihtiyâr olunur”.

gibi ülkelerde istimlâk uygulamaları hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir.

2. Dördüncü Kısım: Kuvve-i İdareye Mevdû Hem Maddî Hem Manevî Menâfi

a. Birinci Fası: Serbestî-i Ticaret ve Sanâyiin Tahdîdâtı

(1) *Bazı Sanâyi Erbabı Hakkındaki Takayyüdât-ı Nizamiyye*: Memleketin ve ahâlinin genel menfaati için, sanâyi ve ticaret erbabının faaliyetleri için birtakım kısıtlamaların getirildiği ifade edildikten sonra; esnafın sağlığa zararlı mal satmamaları, satılan şeylerin ölçülere uygun olması, temel gıda olan ekmek (nân-ı azîz) üretimi, satışı ve dağıtımı, askerî ihtiyaçlar hasıl olduğunda uygulanacak olan mükellefiyetler, ilaç üretimi ve satışı, sarrafiye mamullerinin satışında halkın kandırılmaması, ikrâmiye hissesi biletleri dağıtma usulü, tabiatı icabı tehlikeli olan ürünlerin imalının devletin denetiminde olması gibi hususlar hakkında detaylı bilgiler aktarılmaktadır.

(2) *Bazı Sanâyi Erbabından Alınan Te'minat*: Halkın can, haysiyet ve malının korunması için bazı faaliyetleri icra edenlerden teminat alınması yolu tercih edilmiştir. Bu bağlamda tabâbet, eczacılık, dava vekâleti, tellallık, simsarlık gibi faaliyetlerin icrasını düzenleyen yasal düzenlemeler ve bu faaliyetleri icra edenlerden alınacak te'minatlar hakkında detaylı bilgilere yer verilmektedir.

(3) *İnhisarlar*: Asayiş ve emniyetin sağlanması veya devlete gelir elde etmek için bazı faaliyetlerin devlet tekelinde yürütüldüğü; Tuz, tütün, sigara, oyun kâğıdı, müskirât (alkollü içecekler) tekeller devlete gelir elde etmek için, asker-i mühimmatlar, silahlar, barut ve diğer yanıcı maddeler için oluşturulan devlet tekeline ise güvenil ve asayiş için başvurulduğu ifade edilmektedir. Bu hususlara ilişkin temel kurallar, devletin yetkileri vatandaşların yükümlülükleri aktarılmaktadır.

b. İkinci Fası: Sanâyî ve Ticâretin Teşvik ve Terakkisine Dâir Nizâmât

(1) *İhtira Beratı*: İhtira beratının ne anlama geldiği, Osmanlı Devleti'nde câri bu konuya ilişik yasal düzenlemeler, ihtira beratının verilmesi usul ve şartları, ihtira beratının sahibine sağladığı haklar, yabancı ülkede alınan ihtira beratının ülke içindeki durumu, ihtira beratın hakkının sona ermesi, hükümsüzlüğü, ihtira beratından kaynaklanan davaların görülmesi gibi konular detaylı bir şekilde aktarılmaktadır.

(2) *Alâmet-i Fârika*: Tüccar ve sanat erbabının şöhret ve itibarlarını korumak için oluşturulan markalara (alâmet-i fârika) ilişkin yasal düzenlemeler, markaların elde edilmesi usulü ve şartları, markaların bahsettiği hakların kullanımı ve süresi, markalardan kaynaklanan davaların görülmesi, markalara ilişkin kuralları ihlal edenler için öngörülen yaptırımlar gibi konular hakkında açıklamalara yer verilmektedir.

(3) *Bazı Sanâye Teşvîkât*: Sanayi ve ticaret serbestisine ve rekabete müdahale etmemek kaydıyla, bazı sanâye erbabının desteklenmesi için düzenlemeler yapıldığı, vergi mükellefiyetlerinden muaf tutulma, bazı ziraat ürünlerinden öşür alınmaması gibi teşvikler öngörüldüğünden bahsedilmektedir.

(4) *Terakkî-i Ticâret ve Sanâye Hâdim Müessesât*: Bu başlık altında tüzel kişiliklere (şahs-i manevî) sahip Ziraat Odaları, Ticaret Odaları, Sanâye Odaları, İstatistik İdareleri, Borsalar konusu ele alınmakta, bu müesseselerin merkezde ve taşrada oluşumları, işleyişleri, görev ve yetkileri hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir.

c. Üçüncü Fası: Müessesât-ı Hayriye

(1) *Müessesât-ı Hayriyenin Envâ' ve Aksâmı*: Fakirlere, düşkünlere yardım etmek üzere ihdas edilen hayır kurumlarının batı ülkelerindeki durumu (Fransa, İngiltere, İspanya) aktarıldıktan sonra, Osmanlı Devleti'ndeki durum ele alınmakta, bu konuya ilişkin açıklamalarda bulunmaktadır.

(2) *İdare-i Umûr-ı Evkâf*: Cami, mescit, tekke, medrese, imaret ve benzeri faaliyetler için Osmanlı Devleti'nde öteden beri vakıflar kurulması usulü uygulandığı ifade edildikten sonra tüm bu vakıfların idaresi için Evkaf Nezaretinin ihdas edildiği belirtilmektedir. Bu bağlamda Nezaretin yapısı, işleyişi, görev ve yetkileri, taşralardaki vakıfların idaresi ve gözetimi konuları ayrıntılı şekilde aktarılmaktadır.

(3) *İdare-i Emvâl-i Eytâm*: Yetim mallarının iyi şekilde idare edilmesi için yapılan yasal düzenlemeler, oluşturulan idari yapılar (meclis-i idare-i emvâl-i eytâm vs.), bunların görev ve yetkileri, evkaf nezaretinin yetim malları hakkındaki görevleri gibi konular ele alınmaktadır.

3. Beşinci Kısım: Vesâit-i İcrâiye-i Hükûmetin Tedârîki Hususundaki Mekellefiyât

a. Birinci Fası: Ahz-ı Asker Usulü

Askerlikle ilgili yasal düzenlemeler yanında askerî kuvvetin, teb'a arasından kur'a usulüyle belirlendiği, gayr-i müslimlerin askerlik bedeli ödediği,

askerlikten muaf olan beldeler ahâlisi⁹¹, askerlik hizmeti mükellefiyetinin şartları, askerlik yaşı, askerlik yaşına gelenlerin tasnifi (tertib-i evvel-tertib-i sani, muinli-muinsiz vs.), askerlik hizmetinden muaf olan kişiler⁹², askerlik hizmetin bedel karşılığında ifası gibi konular incelenmektedir.

b. İkinci Fasıll: Vesâit-i Nakliye-i Askeriyenin Tedâriki

Bu başlık altında, askerin ve askeri malzemelerin bir yerden başka yere nakli durumunda devletin elindeki imkanların yetersiz olması halinde, ahalinin bu konuya ilişkin mükellefiyetleri üzerinde durulmaktadır. Bu konuya ilişkin bir kanunname yapıldığı, ihtiyaç hasıl olduğunda irade-i seniyye ile bu kanunun tatbiki konulacağı, kişilerin bedenlen, hayvanları veya arabaları ile ne gibi mükellefiyetleri yerine getirmek zorunda oldukları, bu mükellefiyetten istisna tutulan hayvan ve arabaların neler olduğu, bu konuya ilişkin görevli merci ve komisyonlar gibi konular hakkında bilgiler aktarılmaktadır.

IV. İKİ ESERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda (1800-1900) askerî, siyasî, bilim ve ekonomi yönünden Batı karşısında gerilemesi, devlet ileri gelenlerini reformlara yöneltmiştir. Bunun öncesinde Nizâm-ı Cedid dönemi olarak da ifade edilen ve Sultan III. Selim'in hükümdarlığı (1789-1807) döneminde, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim ve öğretim faaliyetleri alanında da yenileşme ve değişim hareketlerine girilmiştir. Devletin kötüye gidişinin temelinde askerî sistemdeki bozukluk olduğu düşüncesiyle öncelik askerî alandaki reformlara verilmiştir. Bu bağlamda başta yeniçeri ocağının kaldırılması ve askerî okulların açılması gibi konular gündeme gelmiştir. Bu amaçla 1734'ten itibaren Hendesehane, Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, Menşe-i Küttâb-ı Askerî. Tıbhâne-i Âmire, Mekteb-i Harbiye gibi çağdaş askerî okullar açılmıştır.

1839 tarihinde Abdülmecit'in tahta çıkışı ve akabinde Mustafa Reşit Paşa'nın etkileri ile Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hattı Hümayunu) ilan edilmesiyle birlikte, "batılılaşma" veya "çağdaşlaşma" hareketleri (reformlar)

⁹¹ Askerlikten muaf tutulan 4 grup beldeler: (1) Bilâd-ı selâse (Dersaadet'e dahil olan vilayetler), (2) Şarkî Rumeli, Girit ve Cebel-i Lübnan, (3) Trablusgarp, Yemen, Hicaz Vilayetleri ve Havran sancağı, (4) Muhaciri-in i Çerâkise (s.205-206).

⁹² Askerlikten muaf olan sekiz sınıf: Fermanla istisna tutulanlar, Harem-i Şerifin görevlileri, yardım ocağı görevlileri, müderrisler, tarikat şeyhleri, cami ve mescit görevlileri, bazı diploma sahipleri, Hükümdarın şahsi hizmetinde görevli olanlar (s.209).

eğitim alanında yoğunlaştırılmıştır. Bu kapsamda 1839'dan itibaren Mekteb-i Fenn-i Nücûm, Dâru'l-Mualimîn, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Dâr'ul-Fünûn, Daru'l-Muallimât, Mekteb-i Hukuk-i Sultânî, Mekteb-i Sanayi-i Nefise gibi batıdaki örneklerine benzer eğitim-öğretim kurumları ihdas edilmiştir.

Bu gelişmeler doğrultusunda 9 Mayıs 1858 (25 Ramazan 1274) tarihli bir iradeyle Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye adlı yeni bir okulun açılmasına, okulun öğrencilerinin bir kısmının genç ve yetenekli memurlardan, bir kısmının da yirmi beş-otuz yaş arasındaki kimselerden sınavla belirlenmesine karar verilmiştir. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bağlı olarak faaliyet yürütecek mektep 28 Ocak 1859 tarihinde eğitim-öğretime fiilen başlamıştır.

Tespitlerimize göre idare hukuku dersi, “*usul-i idare*” ismiyle ilk defa 1859 yılında fiilen faaliyete başlayan Mekteb-i Mülkiye'nin programında, ikinci sınıflara okutulmak üzere yer almıştır. Usuli-i idare isminde veya buna benzer bir isimli bir dersin, bu tarihe kadar hiçbir Osmanlı mektebinde okutulmamış olduğu anlaşılmaktadır.

Okul açılırken sadece altı (6) ders için hoca tayin edildiği, bunlar içinde “*usul-i idare*” dersi ve hocasının bulunmadığı görülmektedir. 1877 yılına kadar, programda yer alan dersleri okutmak üzere görevlendirilen hocalar arasında *usul-i idare* dersi ve hocası görülmemektedir. Bu durumdan, 1859 yılında mektebin programında yer alan *usul-i idare* dersinin 1877 yılına kadar fiilen okutulmadığı anlaşılmaktadır.

23 Mart 1877 tarihli Cedid Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Nizamnâme-i Dâhilisinde, mekteb-i mülkiyede okutulacak dersler arasında “*usul-i idare*” dersinin yer aldığı, bu dersi okutmak üzere Sakızlı Ohannes Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre Mekteb-i Mülkiye'de idare hukuku (*usul-i idare*) dersi fiilen 1877'den itibaren okutulmaya başlanmıştır.

1869 yılında yürürlüğe giren Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde yeni kurulan Dâru'l-fünûn-ı Osmanî'de okutulacak dersler arasında “*idare hukuku*” yer almasına rağmen bu ders hiç okutulamadan Dâru'l-fünûn-ı Osmanî kapatılmıştır.

1874'de açılıp 1881'e kadar faaliyette bulunan Mekteb-i Hukuk-i Sultânî'nin Nizamnâmede olmasına rağmen fiilen idare hukuku dersi okutulamamıştır.

1878 yılında Nizamnâmesi yapılan “Mekteb-i Hukuk-ı Şahane”, Adliye Nezareti’ne bağlı olarak 1880’de faaliyetine başlamıştır. Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne Nizamnâmesinin ilk halinde, mektepte okutulacak dersler arasında idare hukuku dersi yer almamaktadır. Mekteb-i Hukukun 1881-1883 öğretim dönemi ders programı içinde “*Hukuk-ı Siyasiyye-i Osmaniyye-i Dahiliyye* (Hukuk-ı Esasiyye ve Hukuk-ı İdare-i Mülkiyye) isimli bir dersin bulunduğu ve bu dersi vermek üzere de Said Bey namında bir zatın görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Mekteb-i Hukuk’un ders programında 1891 yılında yapılan önemli değişiklikler arasında, 2. ve 3. sınıflarda okutulması öngörülen “*Hukuk-ı İdare-i Mülkiyye*” isimli bir dersin programa dahil edilmesi yer almaktadır. Mekteb-i Hukuk’un belli bir düzene girdiği 1898 yılı ders programında 1. ve 2. sınıflarda okutulmak üzere “*Hukuk-ı İdare*” isimli bir dersin yer aldığı ve bu dersi okutmak üzere **İbrahim Hakkı Bey**’in görevlendirildiği görülmektedir.

Kısaca ifade edecek olursak, bugün “idare hukuku” ismini verdiğimiz ders, ilk defa 1859’da faaliyete geçen Mekteb-i Mülkiye programında “usul-i idare” ismiyle yer almış ancak bu ders fiilen ancak 1877’den itibaren okutulmaya başlanmıştır. 1880 de kurulan Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne’de ise bu ders 1880’li yıllardan itibaren “hukuk-ı idare” ismiyle okutulmaya başlanmıştır.

Mekteb-i Mülkiye’de okutulan “usûl-i idare” dersine ilişkin olarak ilk basılan eserin, yazarı belli olmayan, sadece vilâyet teşkilâtını konu alan 1868 tarihli Usul-i İdare-i Vilâyet isimli eser olduğu anlaşılmaktadır. Usûl-i İdare dersinde okutulan konulara ilişkin tespit edilebilen kapsamlı ilk kaynak, Sakızlı Ohannes Paşa’nın Mülkiye Mektebi öğrencileri için hazırladığı ders notları olduğu ifade edilen “Usul-i İdare” isimli eser olduğu görülmektedir.

Mekteb-i Hukuk’ta okutulan “hukuk-ı idare” dersinde okutulan konuları elen ilk eserin Ali Ragıp tarafından kaleme alınan ve 1887’de basılan “Hukuk-ı İdare”, isimli eser olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu eser 60 sayfadan oluşan, çok özet, idare hukuku ve anayasa hukukuna giriş mahiyetinde bir çalışma olduğu görülmektedir. Mekteb-i Hukuk’ta okutulan “hukuk-ı idare” dersinde okutulan konuları içeren en kapsamlı, bugünkü anlamda ders kitabı mahiyetindeki ilk eserin İbrahim Hakkı tarafından kaleme alınan iki ciltten oluşan 1891-1982 tarihli “Hukuk-ı İdare” isimli eser olduğu anlaşılmaktadır.

Bu iki eserin ele aldığı konular mukayese edildiğinde, hacimlerinde farklılık olmakla beraber çok benzer konuların her iki eserde de ele alındığı

görülmektedir. Mesela devlet teşkilatı, mülkî taksimat, merkezi yönetim ve taşra yönetimi, belediye teşkilatı, Örfî idare, vatandaşlık (tabiiyet), mezhep hürriyeti, eğitim-öğretim hürriyeti, basın-yayın hürriyeti ve matbuat, konut dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı ve dokunulmazlığı, kamulaştırma, madenler, ormanlar, bayındırlık ve çalışma yükümlülükleri, av ve avcılık, devlet tekelinde olan işletmeler, eski eserler, memurların yargılanması gibi bir çoğu bugün dahi idare hukuku ders kitaplarında yer alan konular her iki eserde, sıraları farklı olarak ele alınmaktadır. Her iki eserde de yer verilen ancak bugün idare hukuku derslerinin konusu içinde yer alamayan, mezhep hürriyeti, şirketler, ihtira beratı, marka gibi konulara da yer verilmektedir.

SONUÇ YERİNE

Çalışmanın bu bölümünde sonuç yerine, yukarıda ele alınan iki eserde yer alan konular ile günümüz idare hukuku ders kitaplarında yer alan konuların genel bir mukayesesine yer vermek istiyoruz.

1. Mekteb-i Mülkiye’de okutulan “usûl-i idare” dersi için Sakızlı Ohannes Efendi tarafından telif edilen “Usul-i İdare” isimli eserde yer alan konular ile günümüz idare hukuku ders kitaplarındaki konuları karşılaştırdığımızda, benzer olan konular ve farklı olan konuları şu şekilde ifade edebiliriz.

a. Benzer olan konular: İdarenin ve idare hukukunun gerekliliği, idare hukukunun diğer hukuk dalları içindeki yeri; örfî idare (günümüzdeki sıkıyönetim); kamulaştırma; idarenin mülki taksimatı (merkezi idare ve taşra teşkilatı, Danıştay, Sayıştay, belediye idaresi).

Ana hatlarıyla belirtilen yukarıdaki konular, günümüz idare hukuku ders kitaplarında da yer alan konularla çok benzer veya aynı niteliktedir.

c. Farklı olan konular: Osmanlı genel hukuku ve vatandaşlar arasında eşitlik konusu; Devlet-i Âliye vatandaşlığı (vatandaşlık hukuku); kişi hürriyeti ve dokunulmazlığı; din ve mezhep hürriyeti; eğitim-öğretim hakkı ve okullar; basın hürriyeti ve sınırlandırmaları; şirketler; konut dokunulmazlığı; mülkiyet hakkı; marka ve telif hakları; arazi hukuku; bayındırlık (yol, köprü) için çalışma yükümlülüğü; devlete ait tekeller ve gerekliliği; av ve avcılık; eski eserler; haberleşmenin gizliliği.

Ana hatlarıyla belirttiğimiz bu konular, günümüz idare hukuku ders kitaplarında yer almamaktadır. Bunların bazıları anayasa hukuku derslerinde, bazıları da diğer hukuk dallarında ele alınan konulardır.

2. Mekteb-i Hukuk'ta okutulan “hukuk-ı idare” dersi için İbrahim Hakkı tarafından telif edilen “hukuk-ı idare” isimli eserde yer alan konular ile günümüz idare hukuku ders kitaplarındaki konuları karşılaştırdığımızda, benzer olan konular ve farklı olan konuları şu şekilde ifade edebiliriz.

a. Benzer olan konular: İdare hukukunun niteliği ve diğer hukuk dalları içindeki yeri; idarî teşkilât (merkezi idare-bakanlıklar ve Danıştay; taşra teşkilâtı-vilâyet, vali, il idare meclisi, livâ, kazâ, nâhiye, köy idareleri); belediye idaresi; zabıta faaliyetleri (kolluk faaliyeti); örfî idare (sıkıyönetim); sağlık zabıtası (genel sağlığın korunması); memur hukuku (memurunin kabul ve istihdamı); memurların yargılanması (memurin muhâkemesi); idarenin malları (arazi-yi mîriye)-ormanlar, madenler; bayındırlık faaliyetleri (Bayındırlık bakanlığı, köprü ve yollar, demiryolları); kamulaştırma; sanayi ve ticaret odaları.

Yukarıdaki başlıklara baktığımızda, “Hukuk-ı İdare” isimli eserdeki konuların önemli bir kısmının, bazıları doğrudan bazıları ise dolaylı olmak üzere, günümüz idare hukuku ders kitaplarında yer alan konularla örtüştüğü görülmektedir. Konuların işleniş sırası ve taksimatı biraz farklı olsa da idare hukuku dersinin konularının ana hatlarıyla oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Müellif eserinin başında, idare hukuku dersinde anlatılacak konuların müelliflere göre farklılık arzettiğini, kendisinin Fransız idare hukukçusu Jöl Malle'nin tasnifini benimsediğini ifade etmektedir.

c. Farklı olan konular: Nüfus sayımı; pasaport işlemleri; av ve av kolluğu; din ve mezhep özgürlüğü; basın özgürlüğü ve matbuat; eğitim öğretim hakkı, maârif teşkilâtı ve okullar; eski eserler; kütüphaneler; ticaret serbestisi ve sınırları; ihtira beratı ve marka; hayır kurumları (vakıflar ve yetim mallarının idaresi); askerlik işlemleri (ahz-ı asker).

Burada belirtilen konuların bir kısmı (pasaport işlemleri, av kolluğu, askerlik işlemleri, maârif teşkilâtı ve okullar...) idare hukuku kapsamında olsalar da günümüz idare hukuku ders kitaplarında yer verilmemektedir. Bir kısmı (din ve mezhep hürriyeti, basın özgürlüğü...) günümüz anayasa hukuku derslerinde yer alan konulardır. Bir kısmı ise (ihtira beratı ve marka...) diğer hukuk dalları içinde anlatılan konulardır.

Yukarıda aktardığımız genel mukayese çerçevesinde bir değerlendirme yapacak olursak; idare hukukunun diğer hukuk dalları içindeki bağımsızlığı, idarî teşkilâtın genel yapısı (merkezi idare ve taşra teşkilâtı), mahalli idareler, meslek kuruluşları, idarenin görevleri (kamu hizmetinin bazı örnekleri ve

kolluk faaliyeti), memur hukuku ve memur yargılaması gibi günümüz idare hukuku ders kitaplarında yer alan temel konuların 1890'lı yıllardan itibaren belirginleştiğini söyleyebiliriz.

Yararlanılan Kaynaklar

- AKYILDIZ Ali, “Mekteb-i Mülkiyye “, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 2016.
- ALBAYRAK Sadık, “Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993-8.
- ALTIN Hamza, “Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış”, Sosyal Bilimler Dergisi,2011/1.
- ARSLAN Ali, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)”, Değerler Eğitimi Dergisi 5/13 (2007).
- ARSLAN Ali, Dârü'l-fünûn 'dan Üniversiteye, İstanbul 1995.
- ATACI Cahit, “Eğitim Sistemi, Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti, İstanbul 1999.
- AYDÜZ Salim, “Osmanlı Astronomi Müesseseleri”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2/4 (2004).
- BASKICI M. Murat, “Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne 150 Yıllık Kronolojisi”, Mülkiye Dergisi 33/265 (2009).
- BASKIN Bahar, “II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 2008.
- BAŞGELEN Nezh, “Müze-i Hümayun'dan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzeleri”, Arkeoloji Dergisi 14 (2006).
- BAŞKAN Şenay/ÇAY Abdulhaluk Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 64 Haziran 2019.
- BERKES Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s.176.
- BEYDİLLİ Kemal, “Mühendishane-i Berrî-i Humâyun”, TDV İslam

Ansiklopedisi, İstanbul, 31: 516.

ÇANKAYA Ali, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara 1954.

DOĞAN Adem, Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2007.

DÖLEN Emre, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun” Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-1 (2008), s.1-2.

DUMAN Fulya, Osmanlıda Tıp Eğitimi ve Mekteb-i Tıbbiye, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi 2015.

ELDEM Sedat Hakkı/HANDAN M. Ali, “Güzel Sanatlar Akademisi”, Arkitekt (Mimarlık-Şehircilik Ve Belediyecilik Dergisi 22 /1-2 (1954).

IŞIK Abdulcelil/GÜNEŞ Engin, “Türk Tarihinde Özel Yeteneklilerin Eğitimi: Osmanlı Enderun Mektebi”, Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi, Aralık, 4(3).

İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi I. Cilt (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar),2015.

İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani”, <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/2159/tur>.

İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş- İlk İki Teşebbüs”, Belleten, C.LIV, 1990, Sayı.210.

İHSANOĞLU Ekmeleddin, Dârülfünun-Osmanlıda Kültürel Modernleşmenin Odağı, C.I, İstanbul 2010.

İPŞİRLİ Mehmet, “Enderun”, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enderun>.

KARATAŞ Özgür Sadık, “Klasik Türk Müziği Eğitiminde Saray Üniversitesi: Enderun Mektebi”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/2 Winter 2014.

KESKİN Nuray E, “Türkiye’de Kamu Yönetimi Disiplininin ‘Kökeni’ Sorunu, AİD, 2006, Cilt.39, Sayı.2.

KESKİN Nuray E, “Türkiye’de Kamu Yönetimi Disiplininin ‘Kökeni’ Sorunu, AİD, 2006, Cilt.39, Sayı.2.

- KOÇER Hasan Ali, Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler, Ankara 1975.
- KOYUNCU Nuran, Hukuk Mektebinin Doğuşu”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVI, Y. 2012, Sayı. 3.
- NUTKU Özdemir, “Daru’l-Bedâyi”, TDV İslam Ansiklopedisi, 1993-8, s.515.
- ÖCAL Mustafa, “İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (1986).
- ÖZCAN Abdülkadir, “Harbiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997), 13: 115-116.
- ÖZDEN Erhan, “Osmanlı’nın Mûsikî Okulları”, Rast Müzikoloji Dergisi, 1/2 (2013).
- ÖZKAN Ela, “19. Yüzyılda Mekteb-i Mülkiye Mezunlarının Devlet Kademelerinde İstihdam Edilmeleri Üzerine Örnekler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 30, 2020, Sayı: 2.
- ÖZTÜRK Cemil, “Dâru’l-Muallimin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 1993-8.
- ÖZYİĞİT Halil, “Enderun Mekteb’inde Yetişen İki Sanatçı: Said Efendi ve Tevfik Paşa”, Ekev Akedemi Dergisi, 2011, Yıl: 15 Sayı: 49.
- SERİN Necdet, “Mekteb-i Mülkiye’den Siyasal Bilgiler Fakültesi’ne” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 40/1 (1985).
- SERİN Necdet, “Mekteb-i Mülkiye’den Siyasal Bilgiler Fakültesi’ne” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 40/1 (1985).
- ŞİŞMAN Adnan, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/galatasaray-mekteb-i-sultanisi>
- TAŞTEKİN Osman, “18. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Eğitim Kurumları”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Aralık 2019, 23 (3): 1143-1166.
- TOKER Hikmet/ÖZDEN Erhan, “Osmanlı Devletinde Müzik Eğitimi Veren Önemli Kurumlar”, Rast Müzikoloji Dergisi (2013).
- UĞUR Ünal, “III. Selim’den Meşrutiyete Osmanlıda Eğitim (1789-1876)”, Türk Eğitim Tarihi, Ankara 2016.

- UNAT Faik Reşit, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964.
- ÜNÜVAR Süleyman, “Fen-Edebiyat Fakülteleri ve Formasyon Programı (ğretmen Yetiştirme)”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi 1/2 (2012).
- YILDIRIM Sefa/KILIÇ mit, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve ğretim”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Nisan 2018 22(zel Sayı): 603-627.
- YILDIZ Abdullah, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitimine Geçiş”, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 70/3 (2017).
- YILMAZ Harun, “Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islahı ve Panislamizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selâhaddîn-i Eyyb Külliye-i İslâmiyyesi ve Külliye Talimatnmesi” Marmara Üniversitesi İlhiyat Fakültesi Dergisi-51 (2016).
- YÖRÜK Ali Adem, Mekteb-i Hukukun Kuruluğu ve Faaliyetleri (1878-1900), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

